

Socialinės organizacijos raida Dubingių mikroregione I a. – XVI a. viduryje: teorinis modelis

RIMVYDAS LAUŽIKAS

Vilniaus universitetas, Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius

El. paštas: rimvydas.lauzikas@kf.vu.lt

Straipsnyje (1) pateikiami socialinės organizacijos tyrimo rezultatai, remiantis I. Prigoginėo sistemų teorija ir socialinio kapitalo teorijomis, pagrindžiamas bendras visuomenės socialinės organizacijos proceso teorinis modelis ir konkretaus Dubingių mikroregiono bendruomenės socialinės raidos modelis nuo vietinės geležies rūdos gavybos pradžios (senasis geležies amžius) iki Valakų reformos XVI a. viduryje.

Raktažodžiai: Dubingių mikroregionas, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, socialinė organizacija, socialinis kapitalas, socialinės interakcijos, visuomenės raida, proceso modelis

---

ĮVADAS

Visuomenės ir valstybės raidos tyrimai, įvairių raidos schemų, modelių kūrimas yra viena gausiausių ne tik istorijos ar archeologijos, bet ir sociologijos, filosofijos, net teologijos tyrimų krypčių. Europinės kultūros erdvėje bene pirmasis tarp jų – biblinis pranašas Danielius, VII–VI a. pr. Kr. gyvenusiam Babilonijos karaliui Nabuchodonosarui II išaiškinęs sapną: esą krašto istoriją sudarys penki periodai – aukso, sidabro, bronzos, geležies ir molio karalystės (Dan 2). Nuo to laiko buvo sukurta įvairiausių istorinės raidos modelių, tarp kurių vyrauja teologijos ir istorijos filosofijos globalūs modeliai (Joakimo Floriečio, šv. Augustino, Karlo Markso, Osvaldo Špenglerio ir pan.). Idėjiniu lygmeniu su šiais globaliais modeliais yra susietos, bet empiriniais duomenimis grįstos istorijos periodizacijos (pavyzdžiui, Christiano Jurgenseno Thomseno „trijų amžių“ sistema) ir lokalių visuomenių tyrimai, besiskiriantys teritorine, chronologine aprėptimi ir / ar metodologinėmis priegomis (Lewio Henry Morgano atlikti irokėzų tyrimai, Vere Gordono Childe'o neolito revoliucijos ar Marijos Gimbutienės senosios Europos raidos

- (1) Straipsnis parengtas vykdant projektą „Lietuvos valstybės ištakos Dubingių mikroregiono tyrimų duomenimis“ (projekto Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-037), finansuojamą iš Europos Sąjungos fondų lėšų pagal 2007–2013 m. Žmogiškųjų išteklių plėtros veiksmų programos 3-iojo prioriteto „Tyrėjų gebėjimų stiprinimas“ VP1.3.1-ŠMM-07-K priemonę „Parama mokslininkų ir kitų tyrėjų mokslinei veiklai (visuotinė dotacija)“. Už idėjas, patarimus, pastabas ir diskusijas, kurios buvo svarbios atliekant šį tyrimą, dėkoju projekto kolegoms prof. Albinui Kuncevičiui, prof. Rimantui Jankauskui, Renaldui Augustinavičiui, Ramūnui Šmigelskui, taip pat dr. Vyktinui Vaitkevičiui, dr. Daivai Vaitkevičienei ir 4-ojo prigimtinės kultūros seminaro „Žemė juodoji: veldėmė, valda ir paveldėtosios vertybės“ dalyviams.

idėjos). Per tą laiką išsikristalizavo įvairios visuomenės tyrimų metodologinės priegijos, besiskiriančios empirinio objekto traktavimu (individas, socialinė klasė, visuomenė apskritai ir pan.). Dideliu postūmiu čia buvo Charleso Roberto Darwino gamtos tyrimai, paskatinę empirinio tyrimo objektu laikyti populiaciją (rūšį), ir vėliau, jau XX a., išplėtota sistemų teorija, pagal kurią visuomenė interpretuota ne kaip individų matematinė suma, o kaip sistema, kurioje dėl individų tarpusavio sąveikos atsiranda kokybiškai naujų reiškinių, nebūdingų paskiriems individams [59, 56–64].

Visuomenės raida Lietuvoje analizuota įvairių autorių darbuose, kuriuos galėtume skirti į dvi dalis pagal autorių priklausomybę skirtingiems mokslams. Priešistorinio laikotarpio (paprastai iki valstybės susidarymo XIII a.) visuomenė nagrinėjama archeologų darbuose, pradedant XIX a. romantizmo paveiktomis Eustachijaus Tiškevičiaus ir Adomo Honorio Kirkoro idėjomis [32, 16] bei moksliniais *Lietuvos archeologijos bruožais* [26]. Iki kavalstvinio laikotarpio visuomenės raidai skirtos dalys sintetinėse monografijose apie skirtingus priešistorės laikotarpius: akmens, bronzos, senąjį geležies ir vidurinį geležies amžius [53; 14; 39; 63]. Laidojimo paminklų tyrimų pritaikymo visuomenės rekonstrukcijai metodologiją pagrindė ir vakarų baltų visuomenės nagrinėjo Eugenijus Jovaiša [21; 22], biosocialinius klausimus – Rimantas Jankauskas [18]. Naujumu, apimtimi ir metodologija iš priešistorės visuomenių tyrimų išsiskiria Lauryno Vyčio Kurilos 2009 m. apginta humanitarinių mokslų daktaro disertacija „Socialinė organizacija Rytų Lietuvoje III–XII a. (laidojimo paminklų duomenimis)“ bei šios disertacijos pagrindu parengti moksliniai straipsniai [30; 31; 32; 33]. L. Kurilos tyrimų turinys artimiausias šiame straipsnyje pristatomam tyrimui, nes Dubingių mikroregionas yra Rytų Lietuvos dalis. Aptardamas temos ištyrimo lygį L. Kurila pažymi, kad: „...Lietuvos archeologų darbus... <...> ...mažai veikė Vakaruose verdančios diskusijos socialinės organizacijos ir laidojimo paminklų, kaip jos indikatorių, klausimais... <...> ... šios srities tyrinėjimai Lietuvoje yra labai mažai išplėtoti teoriniu lygmeniu... <...> ...tai lemia gana nekritišką požiūrį į tiesioginį laidosenos ir socialinio statuso ryšį bei palyginti siaurą nagrinėjamų temų ratą...“ [32, 34–35]. Nors šiais laikais visuotinai sutariama, kad istorijos ir archeologijos mokslų objektą skiria ne tiek chronologinė, kiek metodologinė riba [3, 5–9], Lietuvos visuomenės tyrimuose archeologai ir istorikai „korektiškai“ neperžengia XIII a. sandūros į vieną ar kitą pusę ir menkai naudoja istorinius ir archeologinius empirinius duomenis kartu bei tyrimo metodologijas tarpdalykiniuose tyrimuose priimtais būdais. Mindaugo karalystės ir vėlesnės LDK visuomenės socialinė raida priskiriama istorikų prerogatyvai, o ankstyvesnius laikus tiria archeologai.

Jau pačiuose ankstyviausiuose istorikų Alberto Vijūko-Kojelavičiaus ar Motiejaus Strijkovskio veikaluose rasime socialinės raidos aspektų. Šio klausimo įvairiausiuose kontekstuose ir su įvairiomis interpretacijomis neaplenkė dauguma XVIII–XIX a. istorikų, rašiusių LDK istorijos tema (Nikolajus Karamzinas, Teodoras Narbutas, Matvejus Liubavskis, Simonas Daukantas, Joachimimas Lelevelis ir kt.) (2). Tarpukariu kokybiškai nauju metodologiniu požiūriu išsiskiria Vilniaus Stepono Batoro universiteto profesoriaus Henriko Lowmianskio dviejų tomų habilitacinis darbas *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* (1932), o nepriklausomoje Lietuvoje medžiagos sintetiškumo ir naratyvų požiūriais – Adolfo Šapokos redaguota *Lietuvos istorija* (1936) bei vėliau išėvijoje pasirodžiusi Zenono

(2) Kadangi XIX a. Lietuvos istoriografija yra apžvelgta Egidijaus Aleksandravičiaus ir Antano Kulakausko [1], tarpukario Lietuvos istoriografija – Povilo Lasinsko [34], o sovietinio laikotarpio istoriografija – Alfredo Bumblausko ir Nerijaus Šepečio [5] publikacijose, tolesnėje istoriografinėje apžvalgoje išskirsime tik svarbiausius autorius ir jų darbus.

Ivinskio *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*. Sovietiniu laikotarpiu dėl oficialiosios marksistinės istorijos filosofijos visuomenės raida paprastai buvo nagrinėjama ekonominiuose marksistinės-lenininės istorijos raidos schemos (nuo pirmąsios bendruomenės iki komunizmo) kontekstuose. Taip ji pateikiama ir to meto sintetiniuose Lietuvos istorijos veikaluose [23; 65; 79]. Nepriklausomos Lietuvos metais socialinė istorija tyrinėjama įvairiais aspektais, tačiau sistemiškumo požiūriu įdomiausi sintetiniai istorijos veikalai [11; 15; 13; 24; 25], kuriuose pateikiamas naujas, su europiniais socialinės raidos tyrimų kontekstais susietas požiūris į LDK visuomenės raidą. Nuosekli visuomenės raida I–XVI a. Lietuvoje iki šiol nėra pakankamai sistemiškai analizuota.

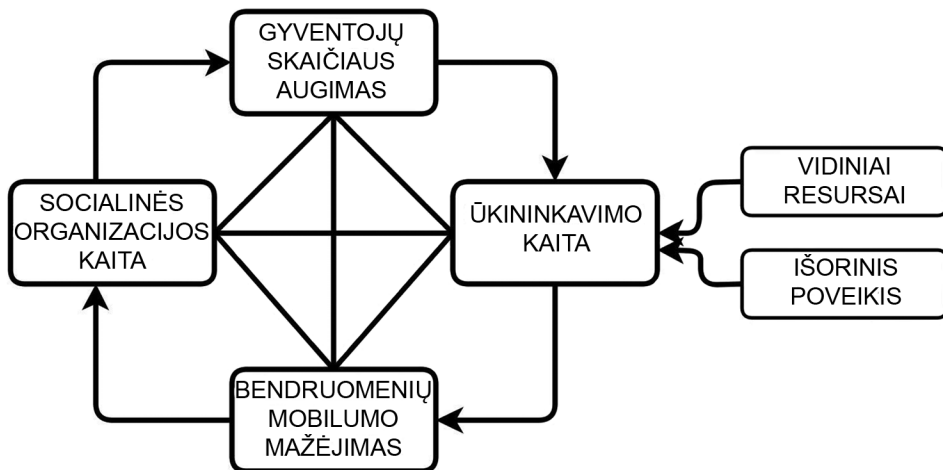
Straipsnyje pateikiamo socialinės organizacijos tyrimo teoriniu pagrindu buvo pasirinkta Ilyos Prigoginė sistemų teorija [48], pagal kurią visuomenė yra traktuojama kaip sistema ir nagrinėjama populiacijos, o ne individų ar pavienių socialinių sluoksnių lygmeniu. Dėl tokio teorinio pasirinkimo tyrimas yra orientuotas į socialinių struktūrų ir socialinės organizacijos raidą. Toks požiūris sudarė sąlygas tyrimo sistemiškumui ir galimybei pritaikyti socialinio kapitalo konceptą ir leidžia demografinę, ekonominę ir visuomenės raidą susieti naujais aspektais. Tyrimo objektas yra konkrečiame Dubingių mikroregione gyvenusios bendruomenės. Pristatomo tyrimo tikslai – teoriškai pagrįsti bendrąjį ir konkretaus mikroregiono bendruomenių socialinės organizacijos raidos (proceso) modelius bei suformuluoti hipotezes tolesniems empiriniams Dubingių mikroregiono bendruomenių tyrimams. Tyrimo ankstyvoji chronologinė riba susieta su senojo geležies amžiaus pradžia Lietuvoje (vėlyvoji brūkšniuotosios keramikos kultūros fazė). Archeologijos moksle įsigalėjusi nuomonė, kad šiuo laikotarpiu (tik nuo I a. pirmosios pusės) buvo pradėta vietinė geležies gamyba (metalurgija) ir metaliniai įrankiai išstūmė kaulinius ir akmeninius. Tokia naujovė nulėmė ir socialinės organizacijos pokyčius. Tyrimo vėlyvoji chronologinė riba siejama su XVI a. viduryje vykdyta Valakų reforma, kuri galutinai įtvirtino trilaukų sėjomainą ir baudžiaviniais santykiais grįstą socialinę organizaciją. Tyrime buvo laikomasi dedukcinio metodologinio požiūrio, kuris buvo pakankamai efektyvus projekte „Lietuvos valstybės ištakos Dubingių mikroregiono tyrimų duomenimis“ tiriant mikroregiono teritorinių struktūrų (teritorializacijos) raidą [27, 11–39; 29]. Tyrime taikyti šaltinių kritinės lyginamosios analizės ir modeliavimo metodai. Dalis straipsnio teiginių dėl empirinių duomenų trūkumo turėtų būti traktuojami kaip mokslinės problemos apibrėžimas ar hipotezės.

Svarbiausi straipsnyje vartojami terminai yra visuomenė, bendruomenė, socialinė struktūra ir socialinė organizacija. Mokslinės literatūros analizė išryškina šių terminų daugiaprasmiškumą ir nepakankamą apibrėžtumą, todėl atliekant tyrimą buvo laikytasi enciklopedinio pobūdžio apibrėžčių. Visuomenės ir bendruomenės sąvokos yra vartojamos matematinei statistikai būdingu populiacijos ir imties aspektu, kai visuomenė yra „...aibė objektų, turinčių tyrėją dominančių savybių...“; o imtis – „...tyrėjo stebima populiacijos dalis...“ [72], visuomenę apibrėžiant kaip tam tikru laiku ir tam tikroje teritorijoje gyvenančių žmonių visumą: „...istorinę žmonių santalką, kuriai daro įtaką vieta ir laikas...“ [71]. Straipsnyje pristatomame tyrimo visuomenė yra traktuojama kaip žmonių visuma, gyvenanti I–XVI a. pirmosios pusės Lietuvoje – LDK teritorijoje, kurioje I–XIV a. vyravo pagonybė, o nuo XIV a. pabaigos pradėjo plisti katalikybė. Tyrime neanalizuojami socialinės raidos savitumai ortodoksų gyvenamoje LDK teritorijoje; čia dėl kitokių tarpkultūrinių ryšių, ankstyvo valstybingumo bei krikšto socialinės raidos procesai ženkliai skyrėsi. Bendruomenė – aptartos visuomenės dalis, gyvenusi Dubingių mikroregione.

Šiuo atveju mikroregionas komunikaciniu požiūriu suprantamas kaip natūraliai, istoriškai susiklosčiusi kultūrinė ir gamtinė erdvė, kurios gyventojai palaiko glaudžius ryšius, artimai bendrauja. Dubingių mikroregiono teritorija yra artima Dubingių parapijos teritorijai XVI–XIX a. pradžioje (3). Socialinė organizacija straipsnyje vartojama sociologine prasme – kaip visuomenės narių (individue) ir jų grupių tarpusavio ryšių sistema, susieta abipusių išpareigojimų, funkcijų ir veiklų pasidalijimu [61]. O socialinė struktūra gali būti apibrėžiama kaip socialinės organizacijos, sistemos dalis (posistemė), pamatinis, ilgalaikis ir socialinę organizaciją veikiantis visuomenės elementas [6, 452].

SOCIALINĖS ORGANIZACIJOS MODELIAI

Straipsnyje visuomenės raida nagrinėjama remiantis bendruoju visuomenės ir mikroregiono bendruomenės socialinės raidos proceso modeliais, kurie pagrindžiami I. Prigoginėo sisteminiu požiūriu, pagal kurį socialinės organizacijos yra atvirosios, evoliucionuojančios, disipatyviosios sistemos [48, 28–36]. Atviroji sistema reiškia tai, kad kiekviena konkreti visuomenė ar bendruomenė yra atvira sąveikoms su kitomis visuomenėmis ir bendruomenėmis bei tų sąveikų sukeltiems pokyčiams. Straipsnyje pristatomo tyrimo kontekste dviejų visuomenių sąveiką pirmiausia turime interpretuoti kaip komunikacinę sąveiką, tai yra kaip idėjų, informacijos, patirties mainus [52, 308]. Kartu šios visuomenės ir bendruomenės yra evoliucionuojančios. Tačiau, skirtingai nuo Ch. Darvino idėjomis grįstos tolygios evoliucijos, I. Prigoginėo sistemų teorijos požiūriu kiekviena sistema išgyvena tolygios plėtros (evoliucijos) ir staigaus sukrėtimo (mutacijos) laikotarpius. Kiekvieno laikotarpio metu sistema kinta skirtingu greičiu, tačiau tik tolygūs evoliuciniai pokyčiai yra prognozuojami. Sistemos disipatyvumas rodo, kad mutacijų sukelti pokyčiai vyksta pagal objektyvią laiko strėlę ir permainingi procesai yra negrįžtami. Šiuo požiūriu pagrįstas bendrasis visuomenės socialinės organizacijos proceso teorinis modelis yra pateikiamas 1 paveiksle.

1 pav. Bendrasis socialinės organizacijos proceso modelis

(3) Išsamiau mikroregiono apibrėžimas analizuojamas projekto „Lietuvos valstybės ištakos Dubingių mikroregiono tyrimų duomenimis“ vykdytojų publikacijose [27, 12–13; 28, 15–16].

Remiantis požiūriu, kad populiacijos dydis yra vienas svarbiausių sistemos parametru [52, 421], modeliuojamo proceso atskaitos tašku pasirinktas gyventojų skaičius (populiacijos dydis), o socialinės organizacijos raidos stimuliuojančia jėga pripažintas gyventojų skaičiaus augimas, kuris, remiantis teoriniais skaičiavimais, I–XVI a. tolygios evoliucijos laikotarpiais vidutiniškai siekė 0,1 proc. / metus [52, 400]. Pažymėtina, kad gyventojų skaičius bendrajame socialinės organizacijos proceso modelyje yra ne tik atskaitos taškas, bet ir viso ciklo rezultatas, taigi esant tolygiai evoliucijai, pasikeitusi socialinė organizacija turėtų paskatinti „demografinį šuolį“, kuris stimuliuoja modeliuojamo ciklo pasikartojimą kokybiškai aukštesniu lygiu (spirale), iš naujo tolygiai didindamas gyventojų skaičių. Modeliuojamą procesą gali sutrikdyti įvairūs mutacijos veiksniai (badmečiai, priešų antpuoliai, epidemijos), kurie paprastai daro poveikį populiacijos dydžiui (dalis bendruomenių sunaikinamos), pažeisdami (kartais iš esmės pakeisdami) socialinės organizacijos raidą.

Siekdami nustatyti galimą maksimalų gyventojų skaičių ir jo kaitą konkrečiame Dubingių mikroregione tolygios evoliucijos laikotarpiais galime pasinaudoti teoriniais mikroregiono ploto skaičiavimais [29], konkrečiam laikotarpiui būdinga žemdirbystės sistema, ūkininkavimo intensyvumu bei Vita-Finzi, Higgs ir Carneiro formule (4) [73, 56]. Šie skaičiavimai pateikiami 1 lentelėje.

Teoriškai apskaičiuojant galimą Dubingių mikroregiono gyventojų skaičių naudojami XVI a. žemdirbystės duomenys [38, 106–121; 19, 53–63; 50, 74–75], kurie tikrai nebuvo prastesni nei geležies amžiuje ar ankstyvaisiais viduramžiais. Formulėje liko neįskaičiuotas žemės derlingumas, kuris Dubingių mikroregione buvęs mažesnis nei vidutinis Lietuvoje [35], tad galėtų tik sumažinti pateiktus gyventojų skaičius.

- (4) Formulėje gyventojų skaičius = bendram ariamam plotui hektarais, padaugintam iš žemės kultivavimo laikotarpio metais / žemės ploto, reikalingo vienam žmogui prasimaitinti vienerius metus, padaugintam iš žemės pūdydavimo laikotarpio metais + žemės kultivavimo laikotarpio metais. Dubingių mikroregiono atveju bendras ariamos žemės plotas hektarais susiejamas su viso mikroregiono plotu ir galima ariamo ploto dalimi iš viso mikroregiono ploto (nuo 5 iki 100 proc.). Tokiu atveju ariamos žemės plotas būtų 875 ha, 1 750 ha, 5 250 ha, 8 750 ha ir 17 500 ha. Greta šių dydžių gyventojų skaičius papildomai skaičiuojamas pagal iš rašytinių šaltinių žinomą dirbamos žemės plotą Dubingių parapijoje 1690 m. ir valsčiuje 1634 metais. Žemės kultivavimo skirtingomis žemdirbystės sistemomis laikotarpis metais buvo skaičiuojamas remiantis literatūra [75; 81]. Šių autorių teigimu, žemės lydiminėje žemdirbystėje 4 metų ištiesinį žemės kultivavimą keitė ne trumpesnė kaip 50 metų pertrauka. Dvilauke sėjomaina grįstos ariamosios žemdirbystės atveju kasmet buvo dirbama 1/2 ariamos žemės, o kita paliekama pūdymui. Po kelių tokių ciklų žemė nusialindavo ir buvo paliekama dirvonuoti iki 15–20 metų, dėl to skaičiuojant buvo remtasi 2,5 metų žemės arimo (5 metai po 1/2 lauko) + 12,5 metų dirvonavimo (įskaitant 5 metų dirbimo laiką, kai pūdydavo po 1/2 lauko) ciklu. Trilaukės žemdirbystės atveju prisilaikyta gyvenviečių stabilumo prielaidos, pagal kurią kasmet buvo dirbama 2/3 žemės, o 1/3 paliekama pūdymui, taigi žemės kultivavimo laikotarpis sudarė 0,66, o pūdydavimo – 0,33 metų. Tikrovė galėjusi būti kiek prastesnė, nes žinoma, kad nepakankamai patręšus mėšlu, trilaukė sėjomaina taip pat nualina dirvožemį, todėl tenka jį palikti dirvonuoti iki 10 metų [10, 123]. Žemės plotas, reikalingas vienam žmogui prasimaitinti vienerius metus, buvo skaičiuojamas atsižvelgiant į H. Lowmianskio pateikiamą šeimos dydį – 6 žmonės 1 dūmui Vilniaus vaivadijoje [38, 109] ir iš XVI a. žinomą valakų ir dūmų santykį Dubingių mikroregione, kur 1 valake vidutiniškai buvo 1 dūmas [19, 53–63]. Tai reikštų, kad vienas dūmas išgyveno iš maždaug 21,36 ha, arba po 3,6 ha kiekvienam žmogui. Kitas galimas skaičiavimo variantas remtųsi H. Lowmianskio pateikiamu valako ir dūmo santykiu [38, 114], pagal kurį vienas žmogus galėjęs išgyventi iš 2,17 ha ploto. Šie du skirtingi žemės ploto, reikalingo vienam žmogui prasimaitinti vienerius metus, dydžiai lėmė, kad atlikus skaičiavimą buvo gautas gyventojų skaičiaus intervalas.

1 lentelė. Maksimalus galimas Dubingių mikroregiono gyventojų skaičius, kai mikroregiono plotas lygus 175 km², o 1 žmogui per metus išgyventi reikia vidutiniškai 2,17–3,6 ha žemės

Žemdirbystės intensyvumas	Žemdirbystės sistema		
	Lydiminė	Ariamoji dvilaukė	Ariamoji trilaukė
Dirbamos žemės sudaro 100 proc. visos žemės ploto	360–597	810–1 344	3 241–5 376
Dirbamos žemės sudaro 50 proc. visos žemės ploto	180–299	405–672	1 620–2 688
Dirbamos žemės sudaro 30 proc. visos žemės ploto	108–179	243–403	972–1 612
Dirbamos žemės sudaro 10 proc. visos žemės ploto	36–60	81–134	324–537
Dirbamos žemės sudaro 5 proc. visos žemės ploto	18–30	40–67	162–268
Dubingių parapijos dirbamos žemės plotas 1 690 m ² (apie 5 212 ha)	107–178	241–400	965–1 601
Dubingių dvaro valsčiaus dirbamos žemės plotas 1 634 m ² (apie 4 919 ha)	101–168	228–378	911–1 511

Viso mikroregiono ploto ir dirbamos žemės santykį taip pat galime bandyti nustatyti iš vėlesnio laikotarpio dokumentų. 1634 m. inventoriaus duomenimis, dirbamos žemės plotas sudarė tik apie 10 proc. visos Dubingių kunigaikštystės teritorijos [27, 31–32], o per visą XVII–XVIII amžių Radvilų Dubingių kunigaikštystėje bei Dubingių parapijoje dirbamos žemės plotai niekada neviršijo 10–15 proc. bendros teritorijos [27, 32–39]. XIX a. viduryje Vilniaus apskrityje ariama žemė sudarė 32 proc., o Švenčionių apskrityje – tik 22 proc. bendros teritorijos [76, 431]. Taigi, modeliuojant galimą mikroregiono gyventojų skaičių, labiausiai tikėtini duomenys pateikti eilutėje „dirbamos žemės sudaro 10 proc. visos žemės ploto“. Empirinių duomenų apie mikroregiono gyventojų skaičių turime tik iš XVI–XVII a. pradžios. Šio laikotarpio dokumentuose dažniausiai pateikiamas tik tarnybų ir dūmų skaičius, o gyventojų skaičius yra išvestinis, skaičiuojamas remiantis H. Lovmianskio nustatytais [38, 110] tarnybos – dūmo ir žmonių skaičiaus tarpusavio kiekybinio santykio rodikliais. Pagal ankstyviausią Dubingių dvaro gyventojų sąrašą (datuojamą 1510–1523 m.), Dubingių dvare galėjo gyventi apie 500 asmenų. Radvilų dvarų 1528 m. inventoriaus duomenimis [47, 181–182], Dubingių dvare galėjo gyventi 966–1 203 žmonės, Baranavos dvare – 18 žmonių, Žaugėdų dvare – 32–41 žmogus. 1554 m. inventoriaus duomenimis [19, 53–63], Dubingių vaitijoje (5) galėjo gyventi apie 318 žmonių, o 1634 m. Dubingių dvaro valsčiuje gyveno apie 1 962 žmonės. Toks santykinai nedidelis mikroregiono gyventojų skaičius svarbus įvertinant ūkininkavimo galimybes (nedaug žmonių, daug laisvos žemės, dideli atstumai tarp bendruomenių) ir modeliuojant mutacinių veiksnių poveikį. Dėl menko gyventojų skaičiaus priešų antpuoliai, badmečiai ar epidemijos Dubingių mikroregiono socialinę raidą galėjo pažeisti kur kas labiau nei tankiai apgyvendintų regionų. Dėl mutacijos veiksnių mikroregiono

(5) Šiam teritoriniam vienetui priskiriami dabartiniai Vilniaus r. sav. esantys Troškūnų, Daukšių, Grybėnų, Tarakonių kaimai ir buvęs Daukšėnų kaimas bei iš XIX a. kartografijos žinoma Gejėnų dvarvietė; dabartiniame Švenčionių r. esantis Matakiemio kaimas, prie Laumeno ežero buvęs Gelcevičiaus kaimas ir prie Dubingių ežero buvę Staniūčių ir Pavilių kaimai.

teritorija galėjo lengvai virsti dykra, kurios atkūrimui būtų reikėję vidinės kolonizacijos (gyventojų perkėlimas iš kitų LDK vietovių).

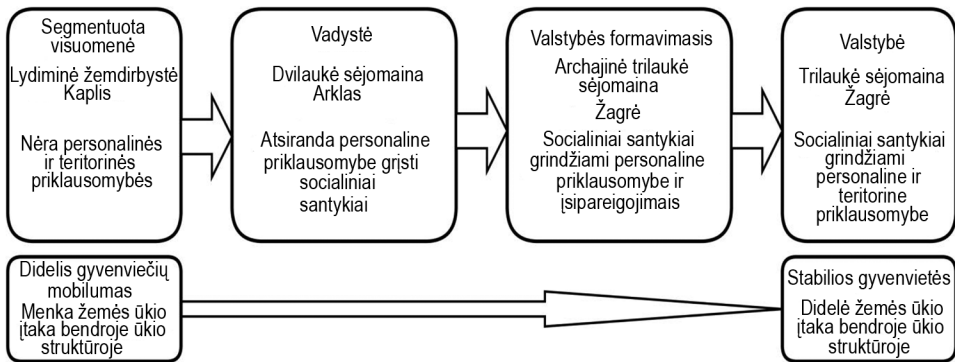
Tolygios evoliucijos laikotarpiais gyventojų skaičiaus augimas skatino ūkininkavimo pokyčius, nes augančiai bendruomenei reikia daugiau maisto. Galime manyti, kad iš pradžių maisto kiekis didinamas pasitelkiant vidinius bendruomenės resursus: plečiamas medžioklės arealas, didinami pievų, dirbamos žemės plotai. Tokie kiekybiniai (ekstensyvūs) pokyčiai nedidelėse bendruomenėse buvo labai riboti, jiems reikėjo didelių papildomų darbo ir laiko sąnaudų, todėl pakankamai greitai turėjo būti pasiekta ekstensyvio ūkininkavimo plėtros riba. Augančio gyventojų skaičiaus maisto poreikius galima patenkinti tik įdiegus naujoves, kurios galimos tiek dėl visuomenės atliktų vadinamųjų paralelinių atradimų, tiek dėl dviejų visuomenių komunikacinės (difuzinio pobūdžio) sąveikos [55, 11–34]. Inovacijų požiūriu Rytų Lietuva vertintina kaip įvairialypis regionas. Viena vertus, šiaurės pietų geopolitinė orientacija, regioną kertantys prekybos keliai, pakankamai intensyvūs lietuvių genčių (vėliau LDK) karo žygiai į gretimas teritorijas bei valstybės sostinės Vilniaus iškilimas turėjo skatinti inovacijas, tačiau, kita vertus, nuo X a. (po Rusios ir Lenkijos krikšto) pagoniškos lietuvių teritorijos (vėliau LDK) atsidūrė vis didesnėje politinėje ir kultūrinėje izoliacijoje ir tapo savotišku „inovacijų užribiu.“ Inovatyvumo situaciją dar labiau sunkino rašto ir formalaus ugdymo sistemų nebuvimas pagoniškoje visuomenėje. Dėl tokios situacijos valstybės ir visuomenės raida lėtėjo, kartu įgydama specifinių bruožų, nebūdingų nei bizantinei, nei katalikiškai civilizacinei erdvei. Tai leidžia kalbėti apie ankstyvojo valstybingumo laikų ir LDK visuomenės bei valstybės raidos modelio specifiką, kuris greta despotiško bizantinio ir korporatyvaus katalikiško gali būti įvardijamas kaip savitas viduramžių Europos socialinių tyrimų objektas, o LDK viduramžių visuomenė (apskritai LDK viduramžiai) nagrinėjama kaip savarankiškas ir specifinis fenomenas, susiformavęs pagoniška pasaulėžiūra grįstoje intensyvių bizantinės krikščionybės ir katalikybės sąveikų erdvėje.

Diegiamos inovacijos ir augantis gyventojų skaičius skatino ekonominius pokyčius, Lietuvos atveju – didino žemdirbystės reikšmę bendroje ūkininkavimo struktūroje, lėtino žemės nualinimo procesus ir mažino bendruomenių mobilumą. Lietuvoje ekonominė raida ir jos sukelti pokyčiai priklausė nuo dirvožemio derlingumo – spartesni geresnių dirvožemių regionuose ir lėtesni ten, kur dirvožemiai buvo prastesni. Nusistovint kaimavietėms susiformavo senųjų kelių tinklas, lengvinęs bendruomenių tarpusavio komunikaciją bei išorinę prekybą. Inovacijų poreikis ir augantis gyvenviečių stabilumas skatino du svarbius koncentracijos ir įvairovės veiksnius, kurie, pagal Gerto Jano Hosperso kūrybinių erdvių (miestų) formavimosi teoriją, sudaro sąlygas vienoms geografinėms erdvėms įgyti pranašumą prieš kitas [29]. Taip atsiranda centralizuotas visuomenės valdymas, stiprėja centralizuota valdžia. Viena vertus, augantys derliai skatina visuomenės turtingą nelygybę, kita vertus, sukuriama pridedamoji vertė leidžia išlaikyti administraciją (žmones, kurie tiesiogiai neūkininkauja, bet atlieka kitas socialines, pavyzdžiui, saugumo užtikrinimo, funkcijas). I. Prigoginėo sistemų teorijos požiūriu [48, 27–31] centralizuota ir gerai administruojama sistema yra atsparesnė mutaciniais poveikiams ir greičiau atsikurianti po neišvengiamų mutacijų nei menkai centralizuota sistema. Taigi hipotetiškai galime teigti, kad valdymo centralizacija sukuria palankesnes sąlygas gyventojų skaičiaus augimui, nei tai vyktų decentralizuotoje visuomenėje, todėl bendrasis socialinės organizacijos procesas vyksta intensyviau ir gali kartotis kokybiškai aukštesniu lygmeniu. Taip pat galime kelti hipotezę, kad nederlinguose regionuose įsikūrusioms negausioms ir mutaciniam poveikiui mažiau

atsparioms bendruomenėms valdymo centralizacija buvo svarbesnė išlikimo sąlyga nei turtingųjų regionų bendruomenėms, ir tai galėjo tapti vienu iš svarbių veiksnių lietuvių gentims kuriant Lietuvos valstybę.

Be šių deterministinio pobūdžio sąsajų, bendrojo visuomenės socialinės organizacijos proceso teorinio modelio elementai gali būti susiję ir tiesioginiais ryšiais, pavyzdžiui, centralizuota valdžia gali skatinti ūkininkavimo kaitą administraciniu būdu (XVI a. viduryje Valakų reformos metu valstybiniuose dvaruose buvo įvesta privaloma trilaukė sėjomaina) ar įveždama naujas gyvulių bei augalų veisles (žinoma, kad XVII a. į Radvilų dvarus buvo atvežta olandiškų galvijų). Lygiai taip pat, pavyzdžiui, siekdama efektyvesnio mokesčių surinkimo ir administravimo centralizuota valdžia gali stabdyti bendruomenių mobilumą ir skatinti kurti stabilias gyvenvietes prie konkrečių prekybai svarbių kelių arba, atvirkščiai, dėl vidinės kolonizacijos skatinti gyventojų perkėlimą iš vienos vietos į kitą.

Konkrečios bendruomenės raida, vykstanti pagal bendrąją socialinės organizacijos proceso modelį, gali būti traktuojama kaip spiralinė, pakartojanti bendrojo modelio etapus kiekvieną kartą vis kitu kokybiniu lygmeniu. Konkretaus Dubingių mikroregiono bendruomenės raidos modelis pateikiamas 2-ame paveiksle.

2 pav. Mikroregiono bendruomenės raidos modelis I a. – XVI a. viduryje

Schemoje pateikiamus bendruomenės raidos etapus galime nagrinėti įvairiais pjūviais, siedami juos su bendrojo socialinės organizacijos proceso modelio schema. Teoriniame tyrime baziniu pasirinktas neomarksizmo filosofijai būdingas požiūris į ekonominių sąlygų išskirtinę svarbą visuomenės raidai [52, 415–430]. Galima teigti, kad visuomenės raidos mikroregione pagrindu buvo ūkininkavimo forma ir sukuriama ekonominė pridedamoji vertė, o kaitos varikliais – kokybiniai ekonominės veiklos pokyčiai bei vietinės socialinės gamtinės sistemos sukrėtimai („mutacijos“). Straipsnyje mikroregiono socialinės organizacijos raida modeliuojama remiantis ekonominės veiklos formų kaita (mikroregiono ekonomine raida). Išskiriami mažiausiai trys I–XVI a. Dubingių mikroregiono ekonominės ir socialinės raidos chronologiniai laikotarpiai: pirmasis – lydiminės žemdirbystės, ant-rasis – ariamosios, dirvoninės ir dvilaukė sėjomaina pagrįstos žemdirbystės ir trečiasis – ariamosios, trilaukė sėjomaina pagrįstos žemdirbystės (6).

(6) Ekonominis šios chronologijos pagrindimas pateikiamas autoriaus straipsnyje „Dubingių mikroregiono ekonominės raidos specifika I a. – XVI a. viduryje“ [35].

SOCIALINIS KAPITALAS PRAEITIES VISUOMENĖJE

Socialinio kapitalo sąvoka yra pakankamai plačiai naudojama mokslinėje literatūroje ir viešojo administravimo erdvėje, tačiau jos turinys dažnai neatskleidžiamas ar atskleidžiamas prieštarai. Socialinio kapitalo termino kūrėjas L. Judsonas Hanifanas jį taip apibrėžė: „...vartodamas terminą socialinis kapitalas aš neturiu galvoje įprastos kapitalo sampratos... <...> ...aš nekalbu apie nekilnojamąjį turtą, asmens nuosavybę ar grynuosius pinigus, bet kalbu apie tai, kas šiuos materialius dalykus paverčia kasdieninio gyvenimo vertybėmis, kaip antai: gera valia, draugystė, abipusė simpatija ir socialiniai ryšiai, kurie leidžia atsirasti socialiniams vienetams...“ [17, 130]. Šis apibrėžimas vaizdžiai rodo socialinio kapitalo turinį, bet siekdami paversti socialinio kapitalo tyrimus mokslinių tyrimų objektu turime įtraukti formalesnius apibrėžimus bei išskirti aiškesnius kriterijus. Tai buvo atlikta informacijos komunikacijos teorijų kontekste socialinio kapitalo funkcionavimą suvokiant per bendruomenės narių informacijos mainus, komunikaciją ir vartojant socialinių interakcijų terminą. Socialinės interakcijos šiame kontekste buvo suprantamos kaip „...išorinės formos, kurių dėka kaž kurios grupės veiksmai siejami su asmens pasirinkimais <...> ką vadiname „kaž kuriomis grupėmis“ priklauso nuo konteksto, tai gali būti šeimos, kaimynai, draugai ar socialiniai sluoksniai <...> socialinės interakcijos kartais dar vadinamos „ne-rinkos“ sąveika, siekiant pabrėžti faktą, kad jos nėra reguliuojamos kainų mechanizmu...“ [58, 1–2]. Socialinių interakcijų atžvilgiu grindžiama Pasaulio banko socialinio kapitalo koncepcija: „...socialinis kapitalas apibrėžia visuomenės institutus, ryšius ir normas, kurie sąlygoja socialinės sąveikos kiekybę ir kokybę... <...> ...tai yra aibė horizontalių žmonių tarpusavio sąsajų, sudarančių socialinius tinklus...“ [60]. Toks apibrėžimas, susietas su socialinių mokslų eksploatuojama tinklaveikos idėja, sukuria visuomenės tinklaveika grįstą požiūrį į socialinį kapitalą. Kaip teigia vienas žymiausių šiuolaikinių socialinio kapitalo teoretikų Robertas D. Putnamas, „...socialinio kapitalo teorijos branduolys ir idėja yra ekstremaliai paprasti: visuomenės tinklaveika...“ [49, 100]; čia tinklaveika suprantama kaip socialinių interakcijų ir žmonių tarpusavio asmeninių ryšių tinklas [41] (7). Pasak R. D. Putnamo, tinklaveika pirmiausia sukuria vertę tiems žmonėms, kurie yra tinklo dalis, pavyzdžiui, turint pažįstamų kur kas yra lengviau susirasti darbą. Kita vertus, tinklaveika sukuria ir išorinę pridedamąją vertę: „geros kaimynystės“ bendruomenėse nusikalstamumo lygis yra mažesnis. Tinklaveika gali būti formalizuota (kaip klubas) ar neformali (kaimynų bendravimas), grįsta stipriais ar silpnais asmeniniais ryšiais,

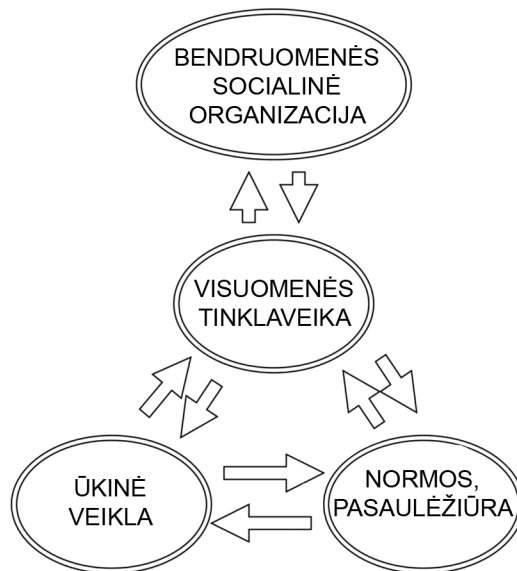
- (7) Tačiau būtina pažymėti, kad visuomenės tinklaveikos reiškinio buvimas pats savaime nereiškia, kad kalbame apie tinklaveikos visuomenę [8, 5–10]. Šiuo atveju galėtume pasinaudoti panašia schema, kurią Manuelis Castellsas pritaiko aptardamas informacijos funkcionavimą visuomenėje ir semantiškai atskirdamas „informacijos“ ir „informacinio“ požymius. Anot mokslininko, „...sąvoka „informacijos“ pabrėžia informacijos vaidmenį ir reikšmę visuomenei...“ Tai leidžia „informacijos“ semantinį lauką atsieti nuo technologijų ir chronologinių laikotarpių. Informacija ir jos mainai buvo svarbūs visais žmonijos istorijos laikotarpiais ir šiuo požiūriu XXI a. nesiskiria nuo kitų. „...Sąvoka „informacinis“ žymi specifinei socialinės organizacijos formai būdingą bruožą, kai dėl pasikeitusių technologinių sąlygų ir socialinės aplinkos informacijos kūrimas, apdorojimas ir perdavimas tampa pagrindiniais produktyvumo ir galios šaltiniais...“ Taigi informaciniai reiškiniai susiejami su skaitmenine technologija ir tampa būdingi tik šiuolaikinei visuomenei [8, 149–154]. Pritaikydami tą pačią schemą visuomenės tinklaveikai turime pažymėti, kad asmeniniais ryšiais ir socialinėmis interakcijomis grįsta tinklaveika yra nepriklausoma nuo chronologinio laikotarpio, ji būdinga visų laikų visuomenėms. Specifinės tinklaveikos visuomenės asmeniniai ryšiai ir socialinės interakcijos susiformuoja tik skaitmeninių technologijų ir jomis grįstų kompiuterinių tinklų dėka ir tai yra XX a. pabaigos – XXI a. pradžios socialinės organizacijos forma.

intravertiška ar ekstravertiška, socialiai uždara (kaip religinė sekta) ar socialiai atvira (kaip jau minėtas klubas) [49, 63]. Per visuomenės tinklaveiką užtikrinama grupės ir pavienių asmenų / kelių grupių tarpusavio interesų derinimas įvairiose veiklose bei bendras išteklių (materialių ir nematerialių) naudojimas derinant skirtingus interesus. Tai paprastai atliekama pasitelkiant vienokias ar kitokias socialines struktūras ir jų narių veiksmus tų struktūrų viduje [9, 96–101], visiems suprantamas (moralės) normas, sankcijas už jų nevykdymą bei reguliuojant informacijos srautus [44, 2–3].

Socialinio kapitalo teorijos kaip metodologinės nuostatos taikymas praeities visuomenių tyrimui yra sąlygotas hipotetinio suvokimo, kad be socialinio kapitalo visuomenės funkcionavimas yra neįmanomas. Taigi praeities visuomenės taip pat turėjo generuoti socialinio kapitalo pridėdamąsias vertes. Tačiau tokius tyrimus sunkina skirtingos šiuolaikinių socialinio kapitalo tyrimų ir praeities visuomenių tyrimų empirinių duomenų rinkimo metodikos bei galimybės. Sociologijos metodika, grįsta empirinių duomenų rinkimu iš šiuolaikinių funkcionuojančių visuomenės struktūrų, taip pat tinklų ir individų anketavimo, giluminio interviu ir kiti sociologijos metodai [60] iš esmės netinka praeities (nebeegzistuojančioms) visuomenėms ir individams. Tirdami praeities visuomenių socialinį kapitalą turime žengti žingsnelį atgal – atsiriboti nuo sociologijos empirinių duomenų rinkimo metodų ir susieti tyrimą su socialinio kapitalo formaliosiomis apibrėžtimis bei istorinių procesų modeliavimo patirtimi. Šiuo požiūriu svarbiausiu socialinio kapitalo analitiniu vienetu tampa visuomenės tinklaveika [43, 15–18], išreikšta per visuomenės narių asmeninius ryšius ir socialines interakcijas. Nors šie abu elementai yra komunikacinio pobūdžio, o kai kurie autoriai socialinę interakciją ir asmeninius ryšius laiko sinoniminiais, praeities tyrimų kontekste turėtume juos skirti. Asmeninių ryšių ir socialinės interakcijos poroje pirmasis elementas yra pasyvus, o antrasis – aktyvus. Žmonių asmeniniai ryšiai gali būti apibūdinami kaip dviejų ar daugiau asmenų tarpusavio santykis, grįstas bendrumu, meile, solidarumu, profesine sąveika ir pan. Svarbiausias asmeninių ryšių požymis yra poveikio potencialas, tai yra potenciali galimybė vienam asmeniui natūraliai, be prievartos daryti poveikį kitam asmeniui (pavyzdžiui, natūraliai keičiantis vienam asmeniui tai gali tapti ir kito asmens kaitos priežastimi). Tokie ryšiai apibūdinami kaip holistiniai (nepriklausomi nuo erdvės ir laiko). Svarbu pažymėti, kad asmeniniai ryšiai turi būti skiriami nuo formalųjų, kurie yra sąlygoti socialinės padėties, galių skirtumų, darbo santykių ir yra fragmentiški, vykstantys tik atitinkamoje vietoje ir atitinkamu laiku [69, 769–790]. Dėl šios priežasties bajoro ir jo baudžiauninko ar viršininko ir jo pavaldinio ryšių negalime vadinti asmeniniais ryšiais. Kaip jau minėta, asmeniniai ryšiai paprastai yra pasyvūs ir suaktyvinami tik per socialines interakcijas. Patikslinant anksčiau pateiktą socialinių interakcijų apibūdinimą reikia nurodyti, kad socialinės interakcijos apibrėžiamos kaip dviejų ar daugiau žmonių bendri aktai, veiksmai, praktikos ar bet koks kitoks elgesys, kuriuo siekiama paveikti ar suderinti kitų asmenų ar grupių patirtį bei ketinimus. Socialinė interakcija reiškia, kad kiekvienas jos dalyvis žino apie kitus dalyvius, juos personalizuoja, turi savo mintyse ir tam nebūtina tiesioginė sąveika. Draugai gali rašyti vienas kitam laiškus, kariaujančių šalių generolai gali rengti ir vykdyti vieni prieš kitus nukreiptus karo planus, verslo konkurentai gali sąmoningai ignoruoti vienas kitą. Socialinė interakcija neapibrėžiama fiziniu ryšiu, elgesio formomis ar fiziniu atstumu, svarbiausias jos bruožas yra „kitos pusės“ personalizacija ir sąmoningi abipusiai interakcijos dalyvių veiksmai. Socialinė interakcija nevyksta tuo atveju, jei vienas sąveikos dalyvių nežino apie kito veiksmus (pvz., šnipinėjimas) ar vienas dalyvis traktuoja kitą kaip fizinį (nepersonalizuotą) objektą

(pavyzdžiui, budelio ir aukos, prižiūrėtojo ir kalinio, nusikaltėlio ir nukentėjusiojo santykiai). Tokios (prievartinės ar neįsisąmonintos) socialinės interakcijos nekuria socialinio kapitalo pridedamųjų verčių [56].

Šie du visuomenės tinklaveikos požymiai (asmeniniai ryšiai ir socialinės interakcijos) gali būti iš dalies pamatuojami panaudojant mūsų turimus archeologijos ir istorijos empirinius duomenis apie praeities visuomenes. Socialinio kapitalo teorijos pritaikymas praeities visuomenių tyrimui leidžia geriau pažinti tų visuomenių socialinę organizaciją ir jos funkcionavimo mechanizmą, paaiškinti sąsajas tarp bendruomenės vykdomos ūkinės veiklos, kasdieninio gyvenimo normų, ritualų, religinio pobūdžio praktikų, administracinių struktūrų veiklos ir jų santykio su bendruomenėmis. Straipsnyje analizuojant socialinės organizacijos raidą mikroregione vadovaujamosi 3 pav. pateikiamu skirtingų socialinių struktūrų sąveikos teoriniu modeliu.

3 pav. Socialinės organizacijos, visuomenės tinklaveikos, ekonomikos ir socialinių normų sąsajos

Pateiktame modelyje pagrindiniu socialinę organizaciją lemiančiu veiksnium įvardijama visuomenės tinklaveika, kuri savo ruožtu sąveikauja su ūkine veikla ir visuomenėje įsigalėjusiomis normomis bei pasaulėžiūra. Socialinių struktūrų bei struktūrų ir socialinės organizacijos ryšiai yra abipusiai, tai yra modelyje vengiama taikyti tiesioginio determinizmo principą. Tolesniame straipsnio tekste, analizuojant socialinio kapitalo ir socialinės organizacijos raidą, nesiekiami aptarti visų įmanomų modelio ryšių ir jų variacijų. Kadangi straipsnio tikslas yra Dubingių mikroregiono bendruomenės socialinės organizacijos modelio pagrindimas, dauguma analizuojamų ryšių ir poveikių yra vienkrypčiai. Tai reiškia, kad daugiau domimasi, kokį poveikį, pavyzdžiui, ūkinė veikla turi visuomenės tinklaveikai ir per ją – bendruomenės socialinei organizacijai, nei, pavyzdžiui, kokį poveikį visuomenės tinklaveika turi ūkinei veiklai. Straipsnio pradžioje pasirinkta metodologinė paradigma bei daugiau materialinę praeities visuomenių kultūrą atspindintys I–XVI a. empiriniai duomenys stumia tyrimą lengvo determinizmo kryptimi, kai išeities tašku

pasirenkama ūkinė veikla, skatinanti permainas visuomenės normų ir pasaulėžiūros erdvėje bei lemianti visuomenės tinklaveiką.

SOCIALINĖS ORGANIZACIJOS RAIDA PIRMUOJU LAIKOTARPIU (I–II, IV a.)

Pirmuoju laikotarpiu vyravusi ūkinės veiklos struktūra skatino visus bendruomenės narius veikti kartu siekiant išgyventi, bendruomenės buvo nedidelės, pakankamai mobilios ir išsibarsčiusios dideliuose plotuose, skirtingų bendruomenės narių (grupių) socialinė diferenciacija nebuvo ryški, o paskiro individo ar nedidelės šeimos išgyvenimo galimybės atskirai nuo bendruomenės buvo menkos. Dėl bendrų veiklų ir santykinai nedidelio bendruomenės narių skaičiaus (apie 20–30 asmenų) asmeniniai ryšiai bendruomenės viduje turėjo būti labai stiprūs, o dėl didelių atstumų tarp bendruomenių šie ryšiai už bendruomenės ribų – decentralizuoti ir silpni. Dėl neryškios socialinės diferenciacijos asmeniniai ryšiai buvo vien horizontalūs (nehierarchiniai). Bendruomenės viduje vykusios socialinės interakcijos taip pat buvo horizontalios. Jos turėjo būti stipriausios asmeniniu lygmeniu, nes mažoji šeima (kaip asmenų grupė) dar nebuvo tapusi įtakingu socialiniu vienetu. Socialinės interakcijos tarp skirtingų bendruomenių taip pat turėjo būti horizontalios. Jos buvo silpnos, ritualinio (bendros šventės, vedybų ryšiai ar pan.) ar ekonominio (resursų mainai) pobūdžio (8). Socialinės interakcijos su geografiškai nutolusiomis bendruomenėmis (kitų kultūrų žmonėmis) buvo atsitiktinės. Šiuo požiūriu romėniškuoju laikotarpiu suintensyvėjusius prekybos santykius su nutolusiomis bendruomenėmis (pavyzdžiui, gintaro prekybą su Romos imperija ar pagausėjusius Vidurio Europai būdingus radinius Rytų Lietuvoje [80, 95–104]) kažin ar galime laikyti socialinių interakcijų išdava. Romėnams, kaip ir šiaurinių Romos kolonijų (ar vėliau arabų) pirkliams, Baltijos pajūrio ar Neries pakrančių gyventojai buvę depersonalizuoti – tiesiog „aisčiai.“ Romėnų šaltiniuose nėra išlikę jokios informacijos apie aisčių „personalizaciją“ (nenurodomi jokių konkrečių asmenų asmenvardžiai), o germanai ir galai jau buvę personalizuoti (Gajaus Julijaus Cezario „Galų karo užrašuose“ paminėti vadų vardai – Vercingetoriksas, Ariovistas). Asmeninių ryšių ir socialinių interakcijų specifika suformuoja pirmajam laikotarpiui būdingą visuomenės tinklaveiką, kurios svarbiausias bendrasis požymis yra horizontalių asmeninių ryšių ir interakcijų vyravimas, bendruomenių homogeniškumas ir uždarumas, nedidelė geografinė aprėptis. Horizontalios tinklaveikos vyravimas nereiškia, kad pirmojo laikotarpio visuomenė priminė komuną be lyderių ar administravimo. Priklausymas grupei ir paklusimas hierarchijai didino bendruomenės socialinį kapitalą, grupės atsparumą mutacinio pobūdžio poveikiams ir galimybes išlikti. Tačiau, skirtingai nei vėlesniais laikotarpiais, pirmojo laikotarpio grupės lyderystė buvusi bene labiausiai natūrali, priklausoma nuo asmeninių gebėjimų ir neturinti korporacinio uždarumo bruožų, o bendruomenės nariai traktuotini kaip laisvi nuo priverstinės teritorinės ar asmeninės priklausomybės. Socialinio bendruomenių kapitalo didžiausios vertės turėjo būti kuriamos nedidelių bendruomenių viduje, bendruomenių išoriniai ryšiai turėjo kurti tik nedidelę

(8) Skirtingų bendruomenių socialinių interakcijų požiūriu gali būti įdomūs tyrimai, siejantys šias interakcijas ir kalendorines šventes. Bažnytiniai atlydai, kaip skirtingų bendruomenių susitikimų vieta Lietuvoje, buvo svarbūs dar XIX a. pab. – XX a. pr. Vienas svarbių tokių susitikimų aspektų galėjo būti santuokinių ryšių užmezgimas, nes nedidelėms ir nutolusioms bendruomenėms santuokiniai ryšiai tik su savos bendruomenės asmenimis būtų pražūtingi. Su astronominiiais ciklais (saulėgrįžos, lygiadieniai) susietos kalendorinės šventės, kurių metu nutolusių bendruomenių nariai susirenka vienoje vietoje, žinomos įvairiose kultūrose. Lituanistinių tyrimų erdvėje šiuo požiūriu būtų įdomus sakminių grupės apie raganų susirinkimus ant Šatrijos kalno Joninių naktį tyrimas [57].

socialinio kapitalo dalį. Tai turėjo sąlygoti labai lėtą evoliucijos tempą, visuomenės konservatyvumą, nedidelį inovacijų kiekį, tačiau kartu tokios bendruomenės vidinės sutelkties dėka turėjo būti labai atsparios įvairiems sukrėtimams, „mutacinio“ pobūdžio situacijoms. Toks (uždaras, atribotas) socialinio kapitalo kūrimo mechanizmas iš dalies galėtų paaiškinti praeities kultūrų teritorinių ir laiko aprėptį kaitą. Bendroji tendencija yra ta, kad ankstesnių laikų archeologinės kultūros apėmė didesnes teritorijas ir chronologiškai ilgesnius laikotarpius nei vėlesnių laikų archeologinės kultūros.

Visuomenės tinklaveika ir socialinis kapitalas suformavo pirmajam laikotarpiui būdingą socialinę organizaciją, kuri galėtų būti įvardyta kaip segmentuotos visuomenės [52, 174–189] atmaina. Segmentuotų visuomenių bruožų bei savybių apibrėžimas mokslinėje literatūroje yra pakankamai skirtingas, neretai painiojamas su genties ir vadystės apibrėžimu, todėl verta atkreipti dėmesį į šios tematikos klasikines Emilio Durkheimio [12], Kalervo Obergio [45, 472–487] bei Elmano Rogerso Service'o [52, 154–156] publikacijas. Anot E. Durkheimio, segmentiškumas nusako visuomenės struktūrą, sudarytą iš elementų (segmentų), kurių kiekvienas yra panašus į kitą. Taigi ir visuomenę sudaro įvairios socialinės grupės (segmentai), panašios struktūriniu požiūriu. Tai reiškia, kad asmenys iš skirtingų segmentų turi daugiau ar mažiau vienodas galimybes užimti skirtingus socialinius (pavyzdžiui, vadovaujančius) vaidmenis; skirtinguose segmentuose naudojami praktiškai vienodi socialinės integracijos modeliai, o darbo pasidalijimo lygmuo yra žemas ir dauguma darbų visi bendruomenės nariai atlieka kartu. Tai sąlygoja bendruomenės narių menkesnį individualumo ir didesnį bendruomeniškumo lygį, nes kiekvienas asmuo savo gebėjimais, žiniomis, įgūdžiais santykinai nedaug skiriasi nuo kito asmens. Segmentuota visuomenė yra savotiškas šeimos ir politinės bendruomenės mišinys. Tai šeima, kurioje kiekvienas bendruomenės darys bendrauja su kitu kaip su giminaičiu (ir iš tikro dauguma jų yra kraujo giminės). Jų socialiniai santykiai su aplinka yra grįsti šeimos modeliu ir aprėpia kolektyvinę atsakomybę, kolektyvinį kerštą ir kolektyvinį nekilnojamojo turto valdymą bei paveldėjimą. Vis dėlto tai nėra šeima tikrąja šio žodžio prasme. Tam, kad taptum bendruomenės nariu, kraujo giminystė su kitais bendruomenės nariais nėra privaloma sąlyga. Tokios visuomenės socialinę integraciją užtikrina ne kraujo giminystė, o visiems bendros vertybės, elgesio normos, įsitikinimai. Kitos bendruomenės, pripažįstančios tas pačias vertybes, elgesio normas ir įsitikinimus, segmentuotos visuomenės modelyje gali būti traktuojamos kaip giminės [12], juolab kad santuokos tarp skirtingų bendruomenių narių turėjo būti paplitęs reiškinys. Toks segmentuotos visuomenės apibrėžimas iš esmės atitinka Kalervo Obergio segmentuotos genties apibrėžimą, kuriame vienas svarbiausių akcentų yra bendruomenės narių giminystės ryšiai [45, 4765–480]. Giminystės ryšius, kaip vienus svarbiausių segmentuotoje visuomenėje, išryškina ir E. R. Service'as. Jo nuomone, paprastai šias visuomenes sudaro daugiau ar mažiau sėslūs žemdirbiai, gyvenantys kaimų gyvenvietėse, tarp kurių dar nėra dominuojančios gyvenvietės [52, 154–156]. Pagrindinis segmentuotos visuomenės uždavinys – užtikrinti efektyvų visiems bendruomenės nariams svarbių išteklių administravimą ir kartu bendruomenės išlikimą. Dėl prasto dirvožemio ir menkos žemės ūkio dalies bendroje ūkio struktūroje Dubingių mikroregione dar pirmaisiais amžiais po Kr. gyventojų turėjo būti nedaug, atstumai tarp gyvenviečių dideli, socialinė diferenciacija turėjo būti labai menka, o socialinė segmentacija įgyvendinama remiantis kitais, ne turto, kriterijais. Tokie kriterijai galėjo būti amžius ar lytis, kurie (ne vien kaip biologinės, bet ir kaip socialinės kategorijos) ryškūs ir vėlesnėje Rytų Lietuvos pilkapių

kultūroje [32, 112–114]. Greta jų svarbiu kriterijumi galėjo būti individualūs gebėjimai (vartojant šiuolaikinius terminus – lyderystė, verslumas), taip pat fizinė jėga, greitis, kurie archeologijos tyrimo metodais nefiksuoja.

SOCIALINĖS ORGANIZACIJOS RAIDA ANTRUOJU LAIKOTARPIU (II–IV, XI–XIII a.)

Antruoju laikotarpiu pasikeitęs ekonominis gyvenimas sudarė sąlygas monogaminės šeimos kaip savarankiško ekonominio bei socialinio vieneto iškilimui (tam neprieštarauja laidosenos duomenys [32, 123]), padidino perteklinės (pardavimui skirtos) produkcijos kiekį ir sukūrė prielaidas individualiai (ne bendruomenės) privatinei žemės nuosavybei bei visuomenės socialinei diferenciacijai. Privatinė (šeimos) žemės nuosavybė LDK, kai kurių autorių nuomone, įvardijama kaip viduramžių civilizacinis skirtumas, ženklines skirtingą LDK valstiečių padėtį nuo Maskvos kunigaikštystei ir Rusijai būdingų valstietiško bendruomenių žemėvaldos [25, 286–289]. Tokios žemės nuosavybės atsiradimą pirmiausia lėmė vienos šeimos galimybės įdirbti „savo“ sklypą dvilaukės ariamosios žemdirbystės būdu. Visa žemė, kurią šeima „išsikodavo“ iš gamtos (miško), tapdavo potencialia tos šeimos nuosavybe. Esant santykinai nedideliame gyventojų skaičiui ir dideliame „laisvos“ žemės plotui Lietuvoje antruoju laikotarpiu nesuveikė bendruomenės, kaip resursų panaudojimo regulatoriaus siekiant bendros visų naudos, funkcija. Tai sudarė sąlygas nykti bendruomeninei žemėvaldai ir kurtis individualiai, šeimų žemės nuosavybei, o šeimai tapti pamatine korporacine gardele, pagrindiniu socialinio kapitalo kūrimo vienetu, su kitomis šeimomis bendraujančiu per giminystę grįstus asmeninius ryšius ir šiais ryšiais grįstas socialines interakcijas. Taigi anksatyvoje viduramžių lietuvių (vėliau LDK) pagoniškoje visuomenėje, skirtingai nuo Vakarų Europos, nesant rašytine tradicija pagrįstos teisinės sistemos ir rašytiniais teisės aktais reglamentuotų korporacinių vienetų (ordinų, cechų, gildijų ir kt.), pagrindiniu korporaciniu socialiniu vienetu tampa neformalizuotais horizontaliais giminystės ryšiais susaistytų asmenų grupės (šeimos, giminės). Kai kurios šeimos / giminės ilgai išliko turtingi bei ekonominę pranašumą (įdirbo ir valdė didesnius žemės plotus nei kiti). Tokios giminės per „priėmimo į šeimą“ tradiciją galėjo pasitelkti kitus mažiau turtingus žmones šiam potencialui didinti. Nuo XII a. pab. – XIII a. pr. Lietuvoje įsitvirtinusi individuali nuosavybė vienos šeimos, kaip savarankiško vieneto, privati (nebendruomeninė) žemėvalda vėlesniais laikais išskiriama kaip specifinis LDK ekonominės struktūros bruožas [11, 275–275]. Bajoras galėjo disponuoti valda tik pritarus giminaičiams, o tėvoninės valdos negalėjo virsti preke. XV a. pabaigoje atsiradus „trečdalis sampratai“, individualus bajoras galėjo laisvai, be giminaičių pritarimo, disponuoti tik 1/3 savo valdų [25, 244].

Antruoju laikotarpiu greičiausiai dvilaukė žemdirbystė davė postūmį socialinei organizacijai susiformuoti, kurioje ne žemė pati savaime, o ją dirbantys žmonės yra vertybė. Tai padėjo pagrindus asmenine priklausomybe grįstiems santykiams formotis. Tačiau darbas pats savaime nesukurdamas žemės nuosavybės. Žinoma, kad vikingų laikų skandinavų kultūroje tam buvo skirtos specialios apeigos, kurių pagrindinis elementas buvusi ugnis [16, 202–203]. Neturime duomenų apie baltų žemės nuosavybės įteisinimo apeigas pirmaisiais amžiais po Kr., tačiau šiuo požiūriu galimos įdomios sąsajos tarp žemės nuosavybės ir mirusiųjų palaikų deginimo bei ankstyvųjų rašytinių šaltinių apie baltų pagonybę užuominos apie išskirtinę ugnies kulto reikšmę [70, 270–271, 316–317]. Remdamiesi palaidojimų medžiaga, bendro visuomenės turtingumo augimą ir išryškėjusią socialinę diferenciaciją romėniškuoju laikotarpiu pažymi praktiškai visi autoriai. Ypač šis procesas buvęs labai ryškus Vakarų Lietuvoje; čia III–IV a. atsirado ypač turtingi kapai bei padaugėjo importinės

kilmės dirbinių [22]. Tačiau socialinė diferenciacija pati savaime nepaaiškina, kaip turtinė nelygybė galėjo virsti politine nelygybe. Dvilauke sėjomaina grįsta ariamoji žemdirbystė iš principo sudarė sąlygas daliai bendruomenės narių tapti „profesionaliais“, bendruomenės natūrinėmis dovanomis išlaikomais vadovais. Tačiau kas skatino bendruomenę dovanomis išlaikyti vadovus, keisti nuo seno nusistovėjusią tvarką? Bandydami atsakyti į šį klausimą turėtume ieškoti išorinių proceso priežasčių ir sustoti ties vadinamuoju tautų kraustymusi, kuris galėjo tapti mutacinio pobūdžio sukrėtimu. Esant nestabilumo laikotarpiui efektyviau hierarchiškai administruojama bendruomenė turėjo daugiau galimybių išlikti. Dėl ekonominių ir mutacinių procesų iš esmės horizontali socialinė struktūra turėjo keistis, grafiškai įgydama netaisyklingo paraboloido formą. Viena vertus, mažosios šeimos tarpusavio ryšiai ir šeimos narių ryšiai su kitais bendruomenės nariais turėjo hierarchizuotis šeimos vidiniams ryšiams stiprėjant ir daliai asmeninių ryšių transformuojantis į giminės vidinius (tos pačios giminės šeima su šeima) arba giminystėje nesusietų grupių ryšius. Kita vertus, bendruomenės viduje vykstant socialinės diferenciacijos procesams ir formuojantis vadysčiai dalis horizontalių asmeninių ryšių bendruomenės viduje šiuo laikotarpiu turėjo vertikaliėti ir (ypač laikotarpio pabaigoje) trūkinėti, tai yra asmeniniai ryšiai įgavo socialinės diferenciacijos pobūdį. Nepaisant visuomenės socialinės diferenciacijos, aukštesniųjų ir žemesniųjų socialinių sluoksnių bendravimas išlaikė daugumą tiesioginių asmeninių ryšių ir tiesioginių, net labai individualių interakcijų. Tokio socialinio tinkliškumo pavyzdžiu galėtų būti labai vėlyvas, žinomas net XVI–XVII a. (visiškai socialiai segmentuotos LDK visuomenės), bičiulystės reiškinys tarp valstiečių ir smulkiųjų bajorų [25, 293].

Kita dalis asmeninių ryšių (tarp to paties socialinio sluoksnio žmonių) bendruomenių viduje liko horizontalūs, kaip ir ankstesniu laikotarpiu. Tarp skirtingų bendruomenių ryšiai turėjo stiprėti (sudarydami pagrindą genčių formavimuisi), tačiau jų pobūdis keitėsi. Asmeniniai ryšiai tarp skirtingų bendruomenių įvairių socialinių sluoksnių šiuo laikotarpiu turėjo iš dalies nykti, tačiau jų vietoje turėjo rasti skirtingose bendruomenėse gyvenančių to paties socialinio lygmens asmenų asmeniniai arba grupių (šeimų / giminių) horizontalūs korporaciniai ryšiai. Šiuo laikotarpiu per karo žygius, vedybas, prekybos ryšius turėjo pradėti formuotis nuolatinių asmeninių ryšių tinklas su nutolusiais (kitos kultūros bendruomenių) nariais, tačiau šie ryšiai turėjo būti socialiai angažuoti, t. y. prieinami tik aukštesniojo socialinio statuso asmenims. Socialinės interakcijos bendruomenės viduje kito kartu su socialiniais ryšiais, tai yra dalis jų darėsi vertikalios, dalis liko horizontalios, formavosi ne tik asmeninės, bet ir grupių (šeimų, giminių) interakcijos. Savarankiška šeimų ekonominė veikla turėjo skatinti naujų ekonominių socialinių interakcijų (pvz., talkos, kuri ilgainiui virs lažu) atsiradimą. Socialinių interakcijų vertikalėjimo atveju jų nutrūkimas dėl turtinės hierarchijos buvo kur kas lėtesnis nei dėl asmeninių ryšių. Net ir nutrūkus asmeniniams ryšiams tarp skirtingų socialinių sluoksnių žmonių, socialinės interakcijos galėjo vykti išlaikant senąsias tradicijas ar siekiant bendrų tikslų, tačiau jų pobūdis turėjo keistis, prarasdamas natūralioms socialinėms interakcijoms būdingą specifiką (pavyzdžiui, savanoriškos dovanos bendruomenės vadui transformuojasi į duoklę). Socialinės interakcijos tarp skirtingų bendruomenių turėjo segmentuotis pagal socialinius sluoksnius. Dėl stiprėjančios prekybos ir karo žygių silpnėjo bendruomenių „lokalus“ uždarumas, o socialinės interakcijos su kitų kultūrų bendruomenėmis prarado atsitiktinį (nereguliarų) pobūdį ir tapo reguliariais susitikimais iš anksto suderintose geografinėse erdvėse. Aptardami socialines interakcijas karo žygių kontekste turime pažymėti, kad užpuoliko ir besiganančiojo santykis nelaikomas socialine interakcija, karo žygiai skatino

socialines interakcijas kitokiu, sąjungininkų paieškos, būdu. Asmeninių ryšių ir socialinių interakcijų specifika suformuoja antrajam laikotarpiui būdingą visuomenės tinklaveiką, kurios svarbiausi bendrieji požymiai buvo dalies asmeninių ryšių ir socialinių interakcijų vertikalėjimas, vertikaliųjų ryšių nykimas bei horizontaliųjų ryšių ir interakcijų tarp geografiškai nutolusių to paties socialinio lygmens grupių formavimasis. Bendruomenių homogeniškumas ir uždumas silpnėjo priklausomai nuo jų socialinio sluoksnio. Aukštesniųjų socialinių sluoksnių atvirumas augo kur kas greičiau nei žemesniųjų socialinių sluoksnių. Bendruomenių socialinio kapitalo verčių kūrimas transformavosi pagal hierarchinį modelį, tai yra daugiausia socialinio kapitalo buvo sukuriama mažojoje šeimoje, šeimų kuriamas socialinis kapitalas sudarė vieno socialinio sluoksnio kuriamą kapitalą, o visos bendruomenės kuriamas socialinis kapitalas priklausė nuo skirtingų socialinių sluoksnių sąveikos. Bendruomenių išoriniai ryšiai turėjo kurti gerokai didesnę socialinio kapitalo dalį nei pirmuoju laikotarpiu, ir tai turėjo ženkliai padidinti visuomenės evoliucijos tempą, mažinti (ypač aukštesniųjų socialinių sluoksnių) konservatyvumą, didinti (vėlgi ypač aukštesniųjų socialinių sluoksnių) perimamų inovacijų kiekį ir mažinti bendrą visuomenės atsparumą „mutacinio“ pobūdžio situacijoms. Socialinio kapitalo kūrimo mechanizmas iš dalies galėtų paaiškinti ir trilaukės sėjomainos atsiradimą antrojo laikotarpio pabaigoje – šio laikotarpio pabaigos visuomenė buvusi kur kas atviresnė inovacijoms nei laikotarpio pradžioje.

Visuomenės tinklaveika ir socialinis kapitalas suformavo antrajam laikotarpiui būdingą socialinę organizacijos formą – vadystę. Mokslinėje literatūroje vadystė yra apibrėžiama kaip socialinės ir politinės organizacijos forma, kai politinė valdžia ir ekonominė galia bendruomenėje yra sukonzentruotos ir įgyvendinamos vieno religinio, ekonominio ar karinio lyderio – asmens ar asmenų grupės. Paprastai ši valdžia nebuvo paveldima, nebent išskirtiniais atvejais. Remiantis Rytų Lietuvos pilkapių kultūros laidosenos medžiaga, „...statuso paveldimumo požymius suaugusiųjų kapuose išvėlgti yra sudėtinga. Suaugusio asmens laidojimo būdą įgyta ir įgimta padėtis galėjo lemti vienodai. Netiesioginiu paveldimos padėties egzistavimo indikatoriumi galima laikyti pavienius išskirtinai turtingus pagyvenusių vyrų ir neturtingiausių jaunų suaugusiųjų kapus. Jie rodo, kad statusas ne visuomet buvo susijęs su amžiumi ir nuo jo priklausančiomis individualiomis savybėmis. Galbūt visuomenėje funkcionavusios socialinės normos kiek kitaip galiojo aukščiausio ir žemiausio sluoksnio atstovams. Tikėtina, kad aukščiausių statusą turintys asmenys sugebėdavo jį išlaikyti (ir perduoti palikuonims) netgi vyresniame amžiuje. Padėties paveldimumo požymiu galima laikyti ir turtingus moterų kapus – t. y. aukšto statuso vyrų gebėjimą perteikti savo socialinę padėtį šeimos nariams...“ [32, 118–119]. Vis dėlto kai kurių autorių teiginys apie socialinių klasių (socialinė struktūra užtikrina neatitikimą tarp individo galimybių užimti tam tikrą padėtį visuomenėje ir realiai užimamos padėties) egzistavimą antruoju laikotarpiu yra abejotinas. Lietuviška vadystės socialinė struktūra buvo atviresnė ir lankstesnė nei to meto Vakarų Europoje. Apie socialinės sistemos atvirumą (galimybę migruoti tarp socialinių sluoksnių) žinoma iš gerokai vėlesnių laikų (XV–XVI a.) LDK dokumentų [25, 294–296]. Antrojo laikotarpio vadystės pagrindinės funkcijos greičiausiai buvo resursų persikirstymas, teisingumo vykdymas bei bendruomenės sutelktis resursams išsaugoti ir didinti (gynybai / plėšikavimui). Dėl didelių atstumų nuo svarbiausių antrojo laikotarpio centrų ir dėl X a. prasidėjusios kultūrinės izoliacijos besiformuojančios LDK visuomenė atsidūrė savotiškoje „saloje“. Valstybės kūrimosi išvakarėse socialinės organizacijos požiūriu būsimoji *Lituania propria* erdvė turėjo būti panašesnė į geografinę

saloje buvusių anglosaksų erdvę iki 1066 m. Hastingso mūšio nei į kontinentinės Europos erdvę: „...grėsmės atveju visi [laisvieji] vyrai [nepriklausomai nuo jų socialinės padėties] turėjo eiti kariauti <...> ir kovojo jie pėsčiomis <...> anglosaksai neturėjo kavalerijos <...> taigi susidūrimas prie Hastingso buvo ne vien dviejų kariuomenių, bet ir dviejų skirtingų kariavimo taktikų susidūrimas <...> senas anglosaksų kariavimo būdas neatlaikė susidūrimo su kontinentine kavalerija...“ [78, 574].

Bandant identifikuoti antrojo laikotarpio visuomenės socialinę struktūrą yra svarbi šaltinių interpretavimo problema. Bene nuo XIX a. įsigalėjusi nuomonė apie tiesioginę pilkapių dydžio ir jame palaidoto asmens turtingumo priklausomybę [32, 52–55] yra koreguotina. Hipotetiniu lygmeniu galime kalbėti apie pilkapių dydžio ir jame palaidoto asmens (ar asmenų) socialinio statuso koreliaciją. Socialinio kapitalo požiūriu socialinių statusų lemiančių veiksnų grupės redukavimas iki vieno veiksnio – asmens turtingumo – būtų per daug didelis tikrovės supaprastinimas, pavojingas objektyviam praeities visuomenių supratimui. Rytų Lietuvos pilkapių kultūros atveju situaciją sunkina prielaida, kad monumentaliose statiniuose – pilkapiuose galėjo būti laidojamas tik socialinis elitas (individualizuoti kapai), o kiti bendruomenės nariai galėjo būti laidojami bendruose „kapų laukuose“. Galbūt dėl šios priežasties „...Rytų Lietuvos pilkapiuose ryškių ir aiškiai apibrėžiamų laidojimo būdo skirtumų, kuriuos būtų galima sieti su konkrečiomis socialinėmis klasėmis, nepastebima...“ [32, 130]. Prisilaikydami prielaidos, kad pilkapiuose laidoti tik aukštesnio socialinio statuso asmenys, šiuose kapuose socialinių skirtumų galėtume ieškoti pasitelkę skirtingus radinių kompleksus ar skirtingas radinių galimas socialines ir ekonomines vertes (9).

Teritoriniu požiūriu vadystė buvo natūraliai susiformavęs autonominis politinis ir ekonominis vienetas, apimantis kelis kaimus / bendruomenes (iš jų vienas kaimas pripažįstamas dominuojančiu centru), valdomus vieno asmens ar asmenų grupės [7, 53–55; 45, 478–480]. Savo teritorine aprėptimi Dubingių mikroregione vadystės turėtų daugiau ar mažiau atitikti teritorines archeologijos objektų grupes [29]. Vadysčių centrų klausimas paprastai sprendžiamas sutapatinant juos su žinomais piliakalniiais, ir tik gilesnė klausimo analizė leistų kalbėti apie kitokias centrų išskyrimo tendencijas. Laikydami atviros vadystės socialinės organizacijos idėjos (kad žmogaus socialinį statusą bent iš dalies lėmė jo gebėjimai, o vado valdžia nebuvo paveldima) galėtume kelti prielaidą, kad centras buvo migruojantis: vadystės centru tapdavo socialinio ir politinio lyderio sodyba (nebūtinai pilis, gal kaimas, atvira sodyba ar dvaras), o vadui pasikeitus, centras galėjo persikelti į naujojo vado sodybą (10). Šiuo požiūriu įdomi Jungtinėje Karalystėje taikoma gyvenviečių klasifikavimo schema [40], pagal kurią pilis yra vieno asmens (vienos šeimos) rezidencija, o gyvenvietė skirta keletui ar keliolikai šeimų. Toks nuosavybės grįstas kriterijus gali būti sėkmingai taikomas ir skiriant kaimą nuo dvaro. Vadystės centro ir „periferijos“ santykiai buvo grindžiami asmeniniais vado ir „jo žmonių“ ryšiais bei per šiuos ryšius atsirandančia

(9) Pavyzdžiui, galime daryti prielaidą, kad kalavijo vertė buvusi didesnė nei ietigalio. Radinių santykinės vertės galima bandyti nustatyti ir remiantis L. Jørgenseno [20] bei N. Ringstedo [54] metodikomis. Socialinės organizacijos ir pasaulėžiūros kaitą taip pat galima būtų tyrinėti analizuojant kalavijo, kaip aukščiausiojo socialinio sluoksnio ginklo, radinių kiekybinį pasiskirstymą Lietuvos archeologijos medžiagoje. Intensyvėjant kovoms su Vokiečių ordinu, XIV–XV a. kalavijų turėjo būti naudojama daugiau, tačiau šio laikotarpio kalavijų tėra tik pavieniai radiniai.

(10) Tokių vietovių identifikavimui galėtume panaudoti vietovardžių etimologijos duomenis. Centrinės vietovės pavadinimas turėtų būti asmenvardinės (greičiausiai sudurtinis lietuviškas asmenvardis) kilmės. Dubingių regione tokio vietovardžio pavyzdžiu galėtų būti Jagomanto ežeras.

teritorijos „nuosavybė“. Taigi žemės nuosavybė antruoju laikotarpiu buvo įgyvendinama per tiesioginės nuosavybės (tėvoninė, privati šeimos valda) ir asmeninius (besiformuojanti baudžiava) santykius. Vadui ir jo šeimai priklausė jų pačių nuosava ir „jo žmonių“ žemė. Tokios valdos tapo svarbia ekonominės ir politinės galios akumuliacijos priemone, kai sava žemė, turimų žmonių kiekis ir jų dirbama žemė tapo vienu svarbiausių vado išteklių. Asmeniniais, korporacinio pobūdžio asmeniniais ir šeimų ryšiais susijusių asmenų žemės valdos nors ir nebuvo tiesioginė vado nuosavybė, tačiau taip pat sudarė ir stiprino jo politinę ir ekonominę galią (stiprus tas, kuris turi daug draugų).

Vadystės laikotarpio socialinės struktūros kaitą Rytų Lietuvoje rodo pilkapių kultūros atsiradimas. Ši kultūra formavosi vėlyvosios brūkšniuotosios keramikos kultūros pagrindu, veikiama gretimų rytų baltų (Bancerovo kultūros) ir vakarų baltų (Sūdūvių kultūros). Kaip rodo pats kultūros pavadinimas, laidojimas monumentaliose statiniuose – pilkapiuose buvo vienas svarbių Rytų Lietuvos pilkapių kultūros skiriamųjų elementų. Literatūroje įsigalėjusi iš esmės teisinga nuomonė apie mūrinę statybą kaip civilizacijos požymį [4, 80–83] gali būti išplėsta įtraukiant kitokius monumentaliosios statinius. Pilkapių pylimo papročio atsiradimas gali būti vertinamas kaip vadystei būdingos monumentaliosios statybos [7, 53] faktas ir naujos socialinės organizacijos požymis (11). 2012 m. tirtame Jutonių pilkapyje buvo panaudota 120,86 m³ grunto [62]. Remdamiesi suaugusio žmogaus per dieną atliekamo darbo skaičiavimais [46, 1086] ir tikėtinais pilkapyne supylusios bendruomenės dydžiais bei struktūra [32, 156], galime teigti, kad vidurinio geležies amžiaus žmonėms supilant pilkapius reikėjo įdėti labai daug darbo ir pastangų. Minėtam Jutonių pilkapiui supilti 6 suaugusieji turėjo dirbti nuo ryto iki vakaro apie 20 dienų ir tik tokiu atveju, jei sampilui buvo imamas netoliese buvęs gruntas. Tokiems darbams yra būtinas centralizuotas vadovavimas ar (ir) administracinės struktūros. Platesniame kultūriniam kontekste pilkapių kultūros ir kūnų deginimo papročio išplitimą antrojo laikotarpio Rytų Lietuvoje galime traktuoti kaip esminį pasaulėžiūros pasikeitimą, kurį galėjo lemti išorės poveikio ir / ar bendruomenės socialinės organizacijos kaita. III–IV a. Rytų Lietuvos archeologijos medžiaga nerodo tokio masto išorinės migracijos, kuri leistų teigti apie „mutacinio“ pobūdžio visuomenės sukrėtimus, panašius į totalią teritorijos okupaciją, įvykdytą iš esmės kitos kultūros žmonių (nepripažįstančių griautinio palaidojimo po žeme), kurie primetė savo papročius autochtonams. Tokio esminio papročių pasikeitimo priežasties turėtume ieškoti tų laikų visuomenės viduje – tai galėtų būti turčinės diferenciacijos atsiradimas, socialinės organizacijos kaita ir vadystės formavimasis. Viena vertus, pasaulėžiūros kaita turėjo būti susijusi su poreikiu bendruomenės nariams logiškai paaiškinti naujus ekonominius ir socialinius reiškinius (privatinę žemės nuosavybę, socialinę diferenciaciją ir pan.), kita vertus – sietina su vieno socialinio segmento (vadas ir asmeniniais ryšiais su juo susiję asmenys) praktikuoto dangaus dievų kulto stiprėjimu kitų dievybių atžvilgiu. Kaip rodo archeologijos duomenys, pilkapių pylimo paprotys atsirado anksčiau nei kūnų deginimas [77, 244–247]. Pasikeitusią kapo „architektūrą“ galima sieti su panašiais bendrakultūriniais procesais, kai į dangaus dievybes orientuotos kultūros savo

(11) Pilkapio kaip monumentaliojo objekto traktavimas įdomus ir kitokiu aspektu. Kultūroje pastebėta, kad monumentalieji statiniai laikui bėgant paprastėdavo (būdavo sudėtingesni konkrečios kultūros pradžios laikotarpiu nei pabaigoje). Panašių tendencijų galime atsekti ir pilkapių atveju, kai, pavyzdžiui: „...ankstyvuojau laikotarpiu dauguma atvejų laidojant vaikus buvo pilamas naujas pilkapis, tuo tarpu vėlyvajame geležies amžiuje absoliuti dauguma vaikų kapų buvo įkasami į ankstesnius sampilus...“ [32, 72].

papročiais „stiebiasi į dangų“ ir, užuot gražinusios savo mirusiuosius į Motinos Žemės įsčias, tiesia jiems deginamosios aukos (dūmai kyla į dangų) ir piramidės ar pilkapių formos kelių aukštyn. Kita svarbi religinių papročių kaitos priežastis galėjusi būti antruoju laikotarpiu padidėjęs visuomenės atvirumas ir skirtingų kultūrinių bendruomenių ryšiai. Kitai kultūrai priskiriamų asmenų („svetimųjų“) net ir laikinas atsiradimas sukelia potencialią grėsmę homogeniškai bendruomenei, kurios nariai pažinojo vieni kitus nuo vaikystės, ir šios žinios apie kitą asmenį buvo vieno kertinių socialinio kapitalo akmenų – pasitikėjimo – pagrindas. Šiuo požiūriu „iš kažkur“ atsiradę „svetmieji“ turėjo būti įtartini ir pasitikėjimo jais lygmuo – menkesnis. Tai kėlė aiškią grėsmę socialinio kapitalo kūrimui bendruomenėje ir bendruomenės nariams reikėjo naujų socialinių „klijų“, kurie ne tik padidintų pasitikėjimą kraujo giminyste ir „pažintimi nuo vaikystės“ nesusijusiais „svetimaisiais“, bet ir išlaikytų ryšius tarp besidiferencijuojančių skirtingų socialinių sluoksnių, neleisdami visuomenei „subyrėti“ turtiniu pagrindu. Moksliniai tyrimai pripažįsta, kad vienas stipriausių tokių socialinių „klijų“ yra religija, kai bendras dalyvavimas tose pačiose apeigose trina barjerus tarp „savųjų“ ir „svetimųjų“, tarp turtingųjų ir beturčių, didindamas tarpusavio pasitikėjimą [36, 14–17]. Galime teigti, kad formuojantis vadystei senoji pasaulėžiūra susidūrė su esminiais iššūkiais ir turėjo centralizuotis tapdama geresniais socialiniais „kli-jais.“ Naujų, labiau centralizuotų, religinių pažiūrų valdantysis elitas atkūrė ir padidino mažtančias socialinio kapitalo vertes bei sukūrė sąlygas didesnės nei mikroregiono erdvės centralizacijai (valstybei) atsirasti. Dubingių mikroregione bandydami rasti atitikmenų vadystei būdingam bendram teritoriniam ceremonijų centrui [7, 89] turėtume atkreipti dėmesį į Alkos vietovę, įsikūrusią patogioje perėjoje per ilgą ir sunkiai įveikiamą Dubingių ežerą [66, 193–194].

Nederlingose Rytų Lietuvos žemėse antrojo laikotarpio socialinės organizacijos procesai galėjo turėti dar vieną specifinį požymį, svarbų tolesniam valstybės formavimuisi. Galime daryti prielaidą, kad nederlingose žemėse gyvenusios bendruomenės patyrė didesnę spaudimą verstis kitais, ne žemdirbiškais, verslais, o šių žemių valdantysis elitas karo žygius laikė priimtinesne turto kaupimo priemone nei pakankamai kuklias neturtingų jiems pavaldžių žmonių duokles ar prekybą menkais žemės ūkio sukuriama is ištekliais. Galime daryti prielaidą, kad prastesnėse (mažiau derlingose) žemėse gyventojų skaičiaus augimas labiau skatino organizuoti karo žygius nei toks pat gyventojų skaičiaus augimas derlingose žemėse. Tokia ūkio struktūra turėjo kurti didesnę socialinę atskirtį nei gerų dirvožemių regionuose, nes karo žygiuose nedalyvaujantys prastų žemių bendruomenės nariai turėjo kur kas mažesnius išteklius kurti pridedamąją žemdirbystės ir gyvulininkystės vertę nei gerų žemių ūkininkai. Karo žygiuose aktyviai dalyvaujantys bendruomenės nariai, pasisavindami kitur sukurtas (savo ir sau priklausančių žmonių neuždirbtas) pridėtines vertes, turėjo būti santykinai turtingesni nei derlingų žemių vadai. Panašūs procesai fiksuoti Suomijoje atliktuose tyrimuose: pastebėta tendencija, kad mažiau žemdirbystei tinkamuose regionuose skirtingų visuomenės grupių socialinė atskirtis XVI–XVII a. buvusi didesnė nei žemdirbystei palankiuose regionuose [42, 338–341]. Intensyvūs karo žygiai didino tų laikų bendruomenių atvirumą, plėtė asmeninius ryšius ir socialines interakcijas už bendruomenių ribų (su kitų kultūrų bendruomenėmis) bei atliko lemiamą vaidmenį kuriant inovacijų kapitalą (nederlingose žemėse inovacijų poreikis didesnis nei derlingose, nes ekstensyvi plėtra anksčiau pasiekia galimybių ribą). Mokslinėje literatūroje pastebima, kad aukščiausio socialinio sluoksnio ir mobiliausio asmens – valdovo – dvarai buvo vietiniai inovacijų centrai [11, 124–125]. Valdančiojo elito „priverstinis“ mobilumas ir

atviresnė visuomenė, greičiausiai, yra viena priežasčių, kodėl būsimosios Lietuvos valstybės branduolys iškilo nederlingoje Rytų Lietuvos geografinėje erdvėje.

SOCIALINĖS ORGANIZACIJOS RAIDA TREČIUOJU LAIKOTARPIU (XI–XIII, XVI a.)

Trečiuoju laikotarpiu toliau vyko turtinės diferenciacijos ir ja grįstos socialinės diferenciacijos procesai, formavosi LDK viduramžių feodalinė visuomenė. Tačiau, skirtingai nuo feodalizacijos procesų krikščioniškoje Vakarų Europoje, besiformuojančioje LDK valstybės erdvėje nesusidarė aiškios, juridiskai apibrėžtomis korporacinėmis grupėmis (pirklių gildijos, amatininkų cechai, miestų komunos, vienuolių ordinai ir pan.) grįsta socialinė struktūra ir pamatiniu korporaciniu vienetu tapo iš antrojo laikotarpio „paveldėta“ šeima / giminė. Korporaciniu požiūriu šeimoje patriarchalinio pobūdžio „vyresniojo ir jaunesniojo“, „tėvo ir sūnaus“, „brolių ir seserų“ tarpusavio santykis yra lengviausiai atpažįstamas, o tėvo, motinos ir vaikų grupė (mažoji šeima) yra aiškiausia giminystės išraiška [25, 241–243]. Greta mažosios šeimos yra išlaikomas platesnis giminystės laukas (iš pradžių kraujo, vėliau juridiniais saitais susieta giminė), kurio korporaciniams ryšiams ir „administravimui“ pritaikomi iš šeimos pažįstami modeliai. Galime teigti, kad LDK viduramžių socialinė specifika buvo ta, kad pagal patriarchalinės šeimos modelį buvo konstruojama absoliuti dauguma visuomenės struktūrų. Toks santykis ryškus Gedimino 1324 m. pareiškime popiežiaus legatams, kur Lietuvos valdovas išdėsto savo hierarchijos supratimą: „...paskui jis [Gediminas] tvirtino, jog apaštališkąjį viešpatį jis norįs laikyti tėvu, kaip rašė, nes „jis yra vyresnis už mane; ir kitus tokius laikysiu tėvais, ir poną arkivyskupą panašiai laikysiu tėvu, nes jis vyresnis už mane; o tuos, savo vienmečius, laikysiu broliais; jaunesnius už save – sūnumis...“ [70, 390]. Patriarchalinės šeimos modelis ryškus ir viduramžių LDK žemėvaldoje. Valdovas ar bajoras iš esmės valdė daugiau žmones, o ne preciziškai apibrėžtą teritoriją. Tarp kilmingųjų toks asmeninis pavaldumas buvo apibrėžiamas specifiniais, patriarchalinei šeimai būdingesniais „tėvo ir sūnaus“ ryšiais grįstais LDK besiformuojančiais senjoro ir vasalo santykiais [11, 251–255], kurie ne tik LDK nesufurmavo Vakarų Europai būdingos feodalinės piramidės [25, 246], bet ir stabdė Vakarų Europos tradicijoje žinomų uždarų korporacinių vienetų bei socialinių klasių formavimąsi. Nekilmingieji tarpusavyje ir su aukštesniaisiais socialiniais sluoksniais labiau buvo susieti „tėvo ir sūnaus“ ryšiu nei miestų privilegijomis ir formalizuota baudžiavine sistema. Žmogaus kaip resurso ir asmeniniais ryšiais grįstos žemės nuosavybės samprata yra labai ryški viduramžių LDK karų aprašymuose, kai grobikiško žygio metu buvo stengiamasi nužudyti arba, jei tai pavyksta, išsivaryti priešui priklausančius žmones į savo valdas. Galime manyti, kad XIV–XV a. „atkirtis“ reiškė ne tiek įsiveržusios prieš kariuomenės sustabdymą ar sunaikinimą paties įsiveržimo metu, kiek plėšikišką žygį į priešų teritoriją ar kitas žemes ateityje, siekiant atkurti pirmojo žygio metu sunaikintus resursus. Juk paradoksalu, kad, pavyzdžiui, 1373 m. ir 1374 m. Livonijos ordino kariuomenė keletą dienų plėšikauja vos vienos dienos kelionės atstumu nuo Vilniaus, tačiau nesulaukia jokių LDK kariuomenės atsakomųjų veiksmų. Toks personalizuotas žmogaus ir žemės santykis užfiksuotas ir XV–XVI a. dokumentuose, kai neleista perleisti kitam savininkui valstiečio be jo žemės [25, 292]. Dėl patriarchalinio modelio poveikio lietuvių ir kitų baltų genčių kilmingieji paprastai vaizduojami šeimos ir draugų apsuptyje [11, 249–251]. 1401 m. Vilniaus ir Radomo sutartyje Lietuvos bajorai dalyvauja kartu su savo giminaičiais [25, 241]. Pažymėtina, kad šeima grįstas korporatyvumas buvo būdingas ir platesniam Rytų Europos regionui (pvz., Lenkijai), ir tai ypač išryškėjo, kai po Lietuvos krikšto katalikiškoji LDK bajorija 1413 m.

Horodlėje įgijo herbus ir vėliau tuos herbus perdavė LDK stačiatikių bajorijai ar kai XV a. bajorai į savo giminę priėmė ūkiškai stipresnius aplinkinių žemių nekilmingus gyventojus [25, 241–242]. XIV–XVIII a. LDK ir Lenkijoje nobilitacijos procesas visiškai skyrėsi nuo panašių procesų vokiškoje Šventosios Romos imperijos erdvėje ir iš esmės buvo grįstas „priėmimu į šeimą“, o ne abstrakčiu naujo herbo ar titulo suteikimu „pakeliant į riterius“. Patriarchalinės šeimos modelio taikymą LDK skatino ir tai, kad dėl besiformuojančios LDK politinio elito pagoniškos pasaulėžiūros buvo sukurta religiniu požiūriu tolerantiška aplinka idėjų mainams, o pagoniška religija nebuvo tokiu korporatyvumo formų katalizatoriumi, kokia buvo katalikybė. Pagoniškos pasaulėžiūros terpėje vykusį rytų ir vakarų krikščioniškų civilizacijų sąveika formavo specifinį LDK socialinį kraštovaizdį. LDK būdingas šeimos / giminės modelis nuo krikščioniškojo skyrėsi ne tik teisinio reglamentavimo nebuvimu, bet ir santykiu su laiko struktūromis. Dėl pagonybei būdingos ciklinės (ne linijinės) laiko sampratos „...ankstyvųjų laikų giminės ne tik neturėjo paveldimų vardų, bet ir ilgesnės giminės tradicijos, genealoginio pasakojimo...“ [25, 242–243]. Ciklinis laikas skatino horizontalųjį, o ne linijinį laike ištęstą giminystės suvokimą, ne tiek prisiminimus apie praeitį ar ateities projektavimą (strateginį planavimą), kiek horizontalius ir toli siekiančius tos pačios kartos giminaičių ryšius per moterišką ir vyrišką linijas. Pagoniškoje visuomenėje protėviai turėjo būti gerbiami neindividualizuoti, kaip abstraktūs „tiesiog protėviai“, o pirmieji linijinio pobūdžio genealoginiai pasakojimai LDK atsirado tik su Jogailos ir Vytauto krikštu (12). Net Mindaugo karūnos istorija LDK buvo pamiršta ir išsaugota tik Vokiečių ordino raštuose [10]. Trilaukė žemdirbystė socialiniam kraštovaizdžiui suteikė tik LDK būdingų ekonominių bruožų. Antrojo laikotarpio pabaigoje Rytų Lietuvoje išryškėjusi socialinė diferenciacija tarp tų, kurie gyveno iš karo žygių, ir tų, kurie pragyveno vien iš žemdirbystės, turėjo įgyti ekstremalų pobūdį. Mažinant atskirtį svarbų vaidmenį atliko trilaukė sėjomaina, kuri dėl efektyvesnio ūkininkavimo bei naujų žemės ūkio kultūrų ir technologijų sukūrė gerokai didesnes pridėdamąsias vertes nei dvilaukė sėjomaina. Tai sąlygojo pakankamai stipraus kaimiško žemdirbių „vidurinio sluoksnio“ susiformavimą, kuris gravitavo socialinio paraboloido viršūnės link ir vėliau, XV–XVII a., sudarė vadinamųjų žiemionių (vėliau paniekinamai vadintą plikbajorių) socialinį sluoksnį. Galime spėti, kad trečiuoju laikotarpiu dalis valstiečių trilaukės sėjomainos dėka galėjo prasigyventi iki tokio socialinio lygmens, kuris išlaikė glaudžius asmeninius ryšius su valdančiuoju elitu ir kartu su krikštu buvo įteisintas kaip bajorija, nors savarankiškai dirbanti žemė, bet periodiškai dalyvaujanti karo žygiuose. Greičiausiai dėl to XIII a. pradžioje Lietuvos diduomenė buvusi atviresnė ir socialiai labiau diferencijuota nei Prūsijos ar Livonijos teritorijose [11, 251–255]. Tokiomis sąlygomis trilaukės žemdirbystės veikiamas šeimos / giminės modelis trečiuoju laikotarpiu turėjo transformuotis iš grynai biologinės (kraujo giminystė paremtos) į daugiau socialinę kategoriją, pagal kurią nemaža dalis šeimos narių buvo priimta adopcijos būdu. Toks „vidurinio sluoksnio“ formavimosi procesas paaiškintų iš vėlesnių laikų (XVI–XVIII a.) žinomą LDK specifiką – santykinai didelį (iki 10 proc.) bajorų procentą visuomenėje [25, 182].

- (12) Istorinio laiko suvokimui XIV a. įdomus J. Długoszo užrašytas faktas, kai žemaičių krikšto metu vienas vietinis žmogus, bandydamas paneigti Mikalojaus Venžiko pasakojimą apie Pasaulio sutvėrimą ir Adomo nuopoli, argumentavo, esą „... kunigas, skelbdamas, kad šis pasaulis sukurtas, meluoja, juk jei žmogus neilgaamžis, tai kaip jis gali liudyti atsimenąs pasaulio sukūrimą? Tarp mūsų yra žmonių daug vyresnių, yra ir šimtą metų pranokusių, bet jie neprisimena to sukūrimo; žino tik, kad už tų kalvų ir upių visada švietė saulė, mėnulis ir žvaigždės.“ Pasak šio žmogaus, neįmanoma žinoti apie praeities įvykius, kurie atsitiko iki tavo gimimo.

Šiame bendrame visuomenės raidos kontekste bendruomenės viduje svarbiausi turėjo būti grupių (šeimų) ir asmeniniai horizontalūs ryšiai. Dėl pagoniškos pasaulėžiūros tolerancijos ir besiformuojančios valstybės daugiakultūriškumo horizontalūs ryšiai (ypač aukštesniųjų socialinių sluoksnių) turėjo būti grindžiami daugiau politiniais ir ekonominiais nei kultūriniais ar religiniais interesais. Bendruomenės viduje vykstanti socialinė diferenciacija turėjo silpniau pažeisti pagal turtingumą skirtingų grupių vertikalius ryšius ir jie, net formuojantis valstybei, turėjo išlikti stipresni nei luominėje Vakarų Europos visuomenėje ar bizantiniu despotizmu grįstoje rytų krikščioniškoje visuomenėje. Iš valstiečių iškilusių ir savo turtingumu bei gyvenimo būdu nuo valstiečių menkai besiskyrusių žiemionių sluoksnis kartu su karo tarnais, raitininkais, „geraisiais žmonėmis“ buvo tarsi buferinė asmeninių ir šeimų ryšių zona tarp aukščiausios diduomenės ir valstiečių.

Skirtingų bendruomenių tarpusavio ir asmeniniai ryšiai su kitų kultūrų bendruomenėmis šiuo laikotarpiu turėjo toliau stiprėti. Šiuo požiūriu svarbų vaidmenį atliko daugiataučių miestų kaip kultūrinės gravitacijos centrų radimasis bei LDK diduomenės suaktyvėję kontaktai su Vakarų Europos diduomene bei rusėnų kunigaikščiais. Dubingų mikroregionui ypač svarbi buvusi vos vienos dienos kelionės atstumu esančio Vilniaus „gravitacinė trauka“ ir tai, kad aplink nebuvo jokių kitų stambesnių miesto pobūdžio gyvenamųjų vietovių, galinčių konkuruoti su Vilniumi.

Socialinės interakcijos bendruomenės viduje turėjo išlikti panašios kaip ir antruoju laikotarpiu. Trečiuoju laikotarpiu daugiausia pastebimas socialinių interakcijų tarp skirtingų bendruomenių intensyvėjimas ir valdančiojo elito „globalių“ socialinių interakcijų sustiprėjimas. Socialinės interakcijos bendruomenės viduje galėjo įgauti skirtingą pobūdį tik tais atvejais, kai dėl socialinės diferenciacijos nutrūkdavo tiesioginiai asmeniniai ryšiai ir formuodavosi „feodalų ir baudžiauninkų“ santykiai: feodalui baudžiauninkai prarasdavo asmeninius bruožus ir tapdavo statistiniais ekonominiais vienetais – tarnybomis, dūmais, žmonėmis ir pan. Tokios kaitos požymių galime rasti XV–XVI a. rašytiniuose dokumentuose, kai vienu atveju, kalbant apie pavaldžius žmones, vartojami asmenvardžiai, pavyzdžiui (apie 1446 m.), „...tarnybą ir tuščią žemę, kurią prieš tai laikė Milius...“, Dubingiuose gavo kažkoks Petrašas...“, o kitais atvejais tai yra tik abstraktūs asmenys: „...1482 m. Mikalojus Radvila Žemaitkiemio bažnyčiai dovanavo 8 žmones...“ [51, 25–39]. Tokia situacija buvo įmanoma tik didžiausiose latifundinio pobūdžio valdose ir tik tarp aukščiausių ir žemiausių socialinių sluoksnių žmonių. Tiesioginiams asmeniniams ryšiams nutrūkus socialinės interakcijos buvo užtikrinamos per tarpininkus, kurie buvo susiję asmeniniais ryšiais tiek su vienu, tiek su kito socialinio sluoksnio žmonėmis. Tokiais socialinių interakcijų tarpininkais galėjo būti jau minėti žiemionys ar valdą prižiūrintys pareigūnai (tijūnai, vietininkai ir pan.). Po LDK krikšto, plečiantis parapijų tinklui, asmeninių ryšių ir socialinių interakcijų erdvėje atsirado dar vienas veikėjas – katalikų bažnyčia (kaip korporacija) ir dvasininkas kaip asmuo. Kaimo vietovėse dvasininkas taip pat galėjo užimti tarpininko poziciją skirtingų socialinių sluoksnių žmonių socialinėse interakcijose.

Pasikeitusį globalių asmeninių ryšių pobūdį rodo tai, kad šiuo laikotarpiu lietuviški asmenvardžiai atsiranda rusėniškuose ir lotyniškuose rašytiniuose šaltiniuose. Tai reikštų, kad besiformuojančios LDK valdantysis elitas kaimynų suvokiamas jau ne kaip abstraktūs „barbarai“, bet kaip konkretūs, personalizuoti veikėjai. Šiuo požiūriu kaip pripažinimo „savais“ ženklai yra svarbūs sėkmingos Mindaugo ir nesėkmingos Vytauto karūnacijos faktai, taip pat Jogailos pakvietimas užimti Lenkijos karaliaus sostą. Asmeniniams globaliems ryšiams labiausiai trukdė LDK aukštųjų socialinių sluoksnių pagonybė, trikdžiusi

krikščioniškuosius valdovus. Todėl intensyvesni globalūs asmeniniai ryšiai vyko tik krikšto kontekste, o realiai buvo „aktyvuojami“ tik po krikšto Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais. Nepriklausomai nuo Lietuvos krikšto sąlygoto globalių asmeninių ryšių suaktyvėjimo šiuo požiūriu pirmasis monarchas, tapęs „visiškai savu“ Vakarų Europos valdančiajam elitui, buvo tik Žygimantas Senasis, pirmasis LDK valdovas, priimtas į elitinį „Aukso vilnos“ ordiną.

Trečiuoju laikotarpiu ypač suintensyvėjo socialinės interakcijos tarp skirtingų kultūrų bendruomenių. Viena vertus, susikūrus valstybei ir jai išplėtus teritorijas rytų kryptimi, LDK natūraliai tapo daugiakultūre valstybe, kita vertus, miestų kūrimasis ir monarchų imigracinės politikos skatinimas (Gedimino laišakai, Vytauto atkeldinti karaimai ir totoriai) dar labiau mažino bendruomenių uždaramą, didino heterogeniškumą ir skatino visuomenės daugiakultūriškumą, tarpkultūrinių socialinių interakcijų poreikį ir galimybes. Dubingių mikroregione bendruomenių atvirumą skatino ir mutacinio pobūdžio sukrėtimai. Po XIV a. Livonijos ordino žygių išžudytų gyventojų vietą turėjo užimti iš kitų regionų perkelti gyventojai. Greičiausiai tokių kultūrinę įvairovę didinančios vidinės kolonizacijos pėdsakų galime rasti vietovardžiuose Gudeikiai, Žemaitėliai, Mozūriškės, kuršiams būdingos (kaip teigiama kalbiniuose tyrimuose) -ing- priesagos vartosenoje (plg. Dubingiai). Kartu gyventojų kaita ir Dubingių mikroregiono, kaip kolonizuojamos erdvės, statusas XIV a. pab. skatino kiek specifinę mikroregiono socialinę raidą. Moksliniai tyrimai rodo, kad kolonizuojamų regionų gyventojų socialinė padėtis, teisinė situacija ir laisvės lygis buvo aukštesnis nei stabilių regionų [25, 290].

Asmeninių ryšių ir socialinių interakcijų specifika suformuoja trečiajam laikotarpiui būdingą visuomenės tinklaveiką, kurios svarbiausi bendrieji požymiai buvo asmeninių ir grupių ryšių bei socialinių interakcijų „globalėjimas“, bendruomenių uždaramo mažėjimas ir įvairovės augimas. Kaip ir antruoju laikotarpiu, šie procesai buvo kur kas ryškesni aukštesniuose socialiniuose sluoksniuose. Nepaisant minėtų permainų, trečiojo laikotarpio visuomenė gebėjo generuoti dideles socialinio kapitalo vertes. Aukštas socialinio kapitalo lygis šioje visuomenėje galėtų iš dalies paaiškinti labai vėlyvą rašytinės teisės atsiradimą LDK. Pirmieji rašytinės teisės dokumentai priskiriami tik Jogailai ir Vytautui, o pirmasis kodeksas – Kazimierui Jogailaičiui. Gali būti, kad LDK visuomenėje sukuriama aukštos socialinio kapitalo vertės sąlygojo didelį visuomenės narių tarpusavio pasitikėjimą ir menką rašytinės teisės poreikį. Nors bendruomenių socialinio kapitalo verčių kūrimas transformavosi pagal hierarchinį modelį, tačiau tai buvo daugiau „papročių“ nei „rašytinė“ hierarchija, išsaugojusi „minkštas“ ribas bei socialinio sluoksnio pakeitimo galimybę. Dėl didėjančio atvirumo, įvairovės, kiekybiškai gausesnių bendruomenių tarpusavio ir tarpkultūrinių ryšių inovacijų kiekis turėjo augti, o visuomenės evoliucija – greitėti. Ypač stiprų postūmį šiuo požiūriu atliko krikščionybė, kuri buvo priimama du kartus – 1251 ir 1387 metais. Trečiojo laikotarpio pirmojoje pusėje vykę socialinės organizacijos pokyčiai skatino papročių bei tikėjimo kaitą. XII–XIII a. sandūroje fiksuojami hipotetiniai baltų pasaulėžiūros pokyčiai, atspindėti Sovijaus mite ar mokslininkų teiginiuose apie Šventaragio reformą [2; 37; 64], rodo valdovo kaip vyriausiojo politinio ir dvasinio vadovo pozicijos formavimąsi. Tokio aukščiausio politinio ir dvasinio valdovo apraiškos matyti vėlesnių laikų žinomoje legendoje, kai Gediminas prašo pagonių žynio paaiškinti (tiksliau – patvirtinti) tai, kas jam tarsi jau yra aišku, o Kęstutis yra pajėgus „anuliuoti“ Birutės „vienuoliškus“ įžadus. Akivaizdu, kad socialiai diferencijuojantis ir hierarchizuojantis visuomenei panašūs pokyčiai turėjo vykti ir Dievų panteone – iškilti aukščiausias vienvaldis Dievas, dievų

valdovas. Šiuo požiūriu Mindaugo krikštą XIII a. galime interpretuoti kaip siekį dar labiau sustiprinti vienvaldžio lyderio (monarcho) pozicijas. O viena iš pirmojo krikšto nesėkmės priežasčių galėjusi būti vidinis valdančiojo elito nepasirengimas priimti monoteistinę ir universalią religiją, nes, nužudę Mindaugą (valdovo nužudymas – pakankamai dažnas reiškinys viduramžių Europoje), nepanaudojo jo pasiekimų (atsimetė nuo krikšto ir nesikarūnavo Treniotos I vardu). Tokiam valdančiojo elito „nesupratingumui“ įtaką galėjo padaryti santykinai nedidelė „Mindaugo Lietuvos“ kultūrinė ir tautinė įvairovė bei krikščionybės kaip universalių „socialinių klijų“ būsimoje daugiatautėje imperijoje nesuvokimas (13). Atsimitus nuo krikščionybės, lokali ir decentralizuota pagonybė, siekiant užtikrinti augančios centralizuotos valstybės dvasinius poreikius, turėjo evoliucionuoti monoteizmo ir valstybinės religijos link. Galime spėti, kad ši evoliucija vyko sunkiai. Dėl šios priežasties ankstyvosios valstybės stadija užsitęsė iki XIV a. pabaigos, o siekiant pokyčių vėl ieškota krikšto galimybių. Plečiantis valstybės teritorijai XIV a. pabaigoje kur kas natūraliau iškyla bendros religijos ir papročių, kaip priemonių didinti visuomenės socialinį kapitalą ir geriau administruoti daugiakultūrę valstybę, klausimas. Krikščionybė buvo universaliausi visuomenės „klijai“, puikiai veikiantys LDK erdvėje, kurioje daug nepažįstamųjų (žmonių su kuriais nėra asmeninių ryšių, bet yra reikalingos socialinės interakcijos). Krikščionybė panaikino LDK kultūrinę izoliaciją, atvėrė kelią globaliems asmeniniams ryšiams ir inovacijoms, jos dėka susikūrė topografiškai vientisos teritorinės struktūros (parapija, vyskupija), nusistovėjo mokesčių administravimo sistema (dešimtinė) bei formalizavosi hierarchinė viduramžių visuomenės struktūra (kariaujantieji, besimeldžiantieji ir dirbantieji). Socialinio kapitalo požiūriu krikščionybės praktikuojama bendra sekmadieninė malda bažnyčioje turėjo iš dalies pakeisti nesamus asmeninius ryšius ir didinti pasitikėjimą nepažįstamais bendruomenės nariais atviresnėse (pavyzdžiui, miestų) bendruomenėse, siekiant užtikrinti tarpusavio pasitikėjimą ir garantuoti sėkmingas socialines interakcijas. Tai, kad 1387 m. krikštas nesulaukė tokio pasipriešinimo kaip XIII a., greičiausiai buvo ilgametės pagoniškos religijos ir visuomenės evoliucijos pasekmė, o XIV a. pabaigos krikštas tik įtvirtino faktiškai nusistovėjusius socialinius santykius ir buvo visuotinai priimtinas tiek valdančiajam elitui, tiek visuomenei.

Socialinės organizacijos požiūriu trečiuoju laikotarpiu LDK išgyveno ilgą intensyvios evoliucijos laikotarpį nuo ankstyvosios valstybės XIII a. iki brandžios viduramžių valstybės XVI a., nuo asmeniniais „tėvo ir sūnaus“ ryšiais grįstos žemėvaldos iki teritorijos kaip topografinio vieneto su priklausomais žmonėmis administravimo. Asmeninės priklausomybės virtimas teritorine ypač ryškus dvarų ekonominiuose dokumentuose. Iki Valakų reformos dvarų inventoriaus pagrindinis ekonominis vienetas buvo tarnyba, tai yra asmuo, ir tik po to jo dirbama žemė. Taip išmatuotą Dubingių dvarą randame 1528 m. inventoriuje [47, 178–186]. Lygiai kaip ir 1529 m. LDK kariuomenės surašyme, jame įvardijami tik žmonės nepažymint jų teritorinės priklausomybės. Valakų reforma

(13) Mindaugo krikšto poveikis baltiškai pasaulėžiūrai nėra plačiau nagrinėtas. Tačiau šis daugiau nei 10 metų trukęs krikščioniškasis laikotarpis neabejotinai (bent jau greta didžiųjų LDK centrų) turėjo palikti dvasinių ženklų. Tik hipotetiškai galime teigti apie besikeičiančios visuomenės ir Mindaugo krikšto sąsajas su laidojimo pilkapiuose išnykimu, griautinio laidojimo atsiradimu [74] ar savitomis laidojimo vandenyje formomis [67; 68], kurios esant atitinkamoms aplinkybėms gali būti traktuojamos kaip valdančiojo elito prastuomenei uždrausto kūnų deginimo marginalinės nykimo apraiškos. Lygiai taip pat tik hipotetiškai galime kalbėti apie tai, kad Mindaugo krikštas buvęs per daug ankstyvas, palyginti su LDK visuomenės raida, ir krikštui visuomenė „pribrendusi“ tik XIV a. pabaigoje.

paskatino teritorinio pobūdžio pokyčius, kai ekonominiu vienetu tampa valakai ir kaimai. Dubingių mikroregione tokį aprašymą randame 1554 m. Nemenčinės ir Linkmenų valsčių inventoriuje [19, 29–86]. Bajoro sąsaja su žeme (vietove) atsiranda ir 1567 m. LDK kariuomenės surašyme. Taigi iš esmės Valakų reforma nubrėžia ežias, supila kapčius ir įtvirtina topografiškai vientisos žemės valdos sampratą, kartu nustatydama ir žemės valdos prioritetą ją dirbančio (dažniausia depersonalizuoto) baudžiauninko atžvilgiu. Tai turėjo sukelti nemenkus pokyčius socialinio kapitalo požiūriu, nes dalis asmeninių ryšių ir jais grįstų socialinių interakcijų turėjo būti pakeistos teritoriniais ryšiais ir teritorine nuosavybe grįstomis socialinėmis interakcijomis.

Trečiuoju laikotarpiu turėjo nusistovėti ir specifiniai LDK senjoro ir vasalo santykiai, kai senjoro žeme tampa ne tik ta, kuri priklauso jo šeimai (tėvonija) ar dirbama jo valstiečių, bet ir ta, kurią valdo jo vasalai. Tokius pakeitimus bandė įvesti Mindaugas, o natūraliai jie turėjo įvykti Gedimino valdymo metais [11, 282–283]. Pagal šį modelį valdovas turi teisę neklusnų savo vasalą nuvaryti nuo jo žemės (paskelbti baniciją), o tą sklypą prijungti prie savo valdų ar atiduoti kitam, tačiau valdovo tėvoninė ir įgyta žemė buvo skiriamos. Nors Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas, vykdydamas administracinę reformą, ir stiprino kadaise iškilusią bajoriją – skyrė juos teritorinių vienetų vadovais ir priešpriešino senajai sričių kunigaikščių paveldimai administracijai, galime manyti, kad didieji kunigaikščiai stengėsi patys administruoti senąsias tėvonines (domeno) valdas ir jų neskirdavo beneficijomis naujai kylančiai bajorijai, tačiau nevengė jai dalyti vėliau įgytų teritorijų. Naššia, Mindaugo laikais prijungta teritorija, buvo tinkama beneficijų dalyboms, todėl Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas bei kiti XV a. LDK valdovai išskylantiems didikams (Sakams, Radviloms, Giedraičiams) skyrė valdas šioje teritorijoje. Šiuo atveju matome ir savotišką LDK visuomenės specifiką, kuri greičiausiai buvo sąlygota ankstyvojoje valstybėje buvusių labai tvirtų nerašytų asmeninių valdovo ir jo aplinkos (patriarchalinės šeimos) ryšių. Asmeninių ryšių tinklas išlaikė LDK valdovo kaip nuo kariaunos priklausomo ir savo valdžios paveldėjimu neperduodančio karo vado rinkimų rudimentus, neleido LDK valdovams tapti nei rytietiško pavyzdžio despota, nei vakarietiškais absoliučiais monarchais, o pavertė juos panašesnius į iki gyvos galvos renkamus „prezidentus“. Gediminaičiams būdingos monarcho valdžios tradicijos buvo suformuotos pagoniškoje Lietuvoje [11, 259–261]. LDK kaip vakarų europietiško tipo viduramžiškos visuomenės tapsmas užtruko iki XV a. pab. – XVI a. vidurio – laikmečio, kai Vakarų ir Vidurio Europa paliko viduramžius ir įžengė į renesansą. Tik Valakų reformos metais galutinai įtvirtinama baudžiava, XVI a. suformuojamas visą buvusią pagonišką Lietuvos dalį apimantis katalikiškų parapijų tinklas, pasirodo rašytinių įstatymų rinkiniai, įkuriama kolegija ir universitetas, atliekama administracinė-teritorinė reforma, suformavusi topografiškai vientisus LDK administracinius-teritorinius vienetus.

IŠVADOS

1. Remiantis požiūriu, kad populiacijos dydis yra vienas svarbiausių socialinės sistemos parametrų, straipsnyje modeliuojamo visuomenės raidos proceso atskaitos tašku pasirinktas gyventojų skaičius (populiacijos dydis), o socialinės organizacijos raidos stimuliuojančia jėga pripažįstamas gyventojų skaičiaus augimas. Tolygios evoliucijos laikotarpiais gyventojų skaičiaus augimas skatino ūkininkavimo pokyčius ir inovacijų diegimą, Lietuvos atveju tai didino žemdirbystės reikšmę bendroje ūkininkavimo struktūroje, lėtino žemės nualinimo procesus ir mažino bendruomenių mobilumą. Tokie ekonominiai pokyčiai lėmė socialines

permainas ir galiausiai turėjo paskatinti „demografinį šuolį“, kuris stimuliuo modeliuojamo ciklo pasikartojimą kokybiškai aukštesniu lygiu (spirale) iš naujo tolygiai didėjant gyventojų skaičiui. Dubingių mikroregiono socialinės organizacijos raida modeliuojama remiantis ekonomine raida ir išskiriant mažiausiai tris I–XVI a. chronologinius laikotarpius: pirmasis – lydiminės žemdirbystės, antrasis – ariamosios, dirvoninės ir dvilauke sėjomaina pagrįstos žemdirbystės ir trečiasis – ariamosios, trilauke sėjomaina pagrįstos žemdirbystės.

2. Pirmuoju laikotarpiu (I–II, IV a.) Dubingių mikroregione vyravusi ūkinės veiklos struktūra skatino visus bendruomenės narius veikti kartu, bendruomenės buvo nedidelės, pakankamai mobilios ir išsibarsčiusios dideliuose plotuose, skirtingų bendruomenės narių (grupių) socialinė diferenciacija nebuvo ryški, o paskiro individo ar nedidelės šeimos išgyvenimo galimybės atskirai nuo bendruomenės buvo menkos. Dėl bendros veiklos ir santykinai nedidelio bendruomenės narių skaičiaus (apie 20–30 asmenų) asmeniniai ryšiai bendruomenės viduje buvo labai stiprūs, o dėl didelių atstumų tarp bendruomenių šie ryšiai už bendruomenės ribų – decentralizuoti ir silpni. Dėl neryškios socialinės diferenciacijos asmeniniai ryšiai buvo vien horizontalūs (nehierarchiniai). Bendruomenės viduje vykusios socialinės interakcijos taip pat buvo horizontalios. Jos turėjo būti stipriausios asmeniniu lygmeniu, nes mažoji šeima (kaip asmenų grupė) dar nebuvo tapusi įtakingu socialiniu vienetu. Socialinės interakcijos tarp skirtingų bendruomenių taip pat turėjo būti horizontalios. Jos buvo silpnos, ritualinio (bendros šventės, vedybų ryšiai ar pan.) ar ekonominio (resursų mainai) pobūdžio. Socialinės interakcijos su geografiškai nutolusiomis bendruomenėmis (kitų kultūrų žmonėmis) buvo atsitiktinės. Remiantis nusistovėjusiais teoriniais modeliais, šis laikotarpis gali būti įvardytas kaip „segmentuotos visuomenės“ laikotarpis.

3. Antruoju laikotarpiu (II–IV, XI–XIII a.) pasikeitęs ekonominis gyvenimas sudarė sąlygas iškilti monogaminei šeimai kaip savarankiškam ekonominiam bei socialiniam vienetui, padidino pardavimui skirtos produkcijos kiekį ir sukūrė prielaidas individualiai privatei žemės nuosavybei. Tai sudarė sąlygas šeimai (giminei) tapti pamatine visuomenės korporacine gardele, pagrindiniu socialinio kapitalo kūrimo vienetu, su kitomis šeimomis bendraujančiu per giminystę grįstus asmeninius ryšius ir šiais ryšiais grįstas socialines interakcijas. Dėl šių procesų iš esmės horizontali socialinė struktūra turėjo keistis įgydama netaisyklingo paraboloido formą. Viena vertus, mažosios šeimos tarpusavio ryšiai ir šeimos narių ryšiai su kitais bendruomenės nariais turėjo hierarchizuotis, kita vertus, bendruomenės viduje vykstant socialinės diferenciacijos procesams ir formuojantis vadystei dalis horizontalių asmeninių ryšių bendruomenės viduje šiuo laikotarpiu turėjo vertikalėti. Nepaisant visuomenės socialinės diferenciacijos, aukštesniųjų ir žemesniųjų socialinių sluoksnių bendravimas išlaikė daugumą tiesioginių asmeninių ryšių ir tiesioginių, labai individualių interakcijų. Tarp skirtingų bendruomenių ryšiai turėjo stiprėti. Šiuo laikotarpiu per karo žygius, vedybų tinklus, prekybos ryšius turėjo pradėti formuotis nuolatinių asmeninių ryšių tinklas su nutolusių kitos kultūros bendruomenių nariais. Socialinės interakcijos kito kartu su socialiniais ryšiais. Remiantis nusistovėjusiais teoriniais modeliais, šis laikotarpis gali būti įvardytas kaip „vadystės“ laikotarpis.

4. Trečiuoju laikotarpiu (XI–XIII, XVI a.) toliau vyko turtinės diferenciacijos ir ja grįstos socialinės diferenciacijos procesai, formavosi LDK viduramžių feodalinė visuomenė. Tačiau, skirtingai nuo feodalizacijos procesų krikščioniškoje Vakarų Europoje, besiformuojančioje LDK valstybės erdvėje nesusidarė aiškiomis, juridiskai apibrėžtomis korporacinėmis grupėmis grįsta socialinė struktūra ir pamatiniu korporaciniu vienetu tapo šeima / giminė. Bendruomenės viduje svarbiausi buvo grupių (šeimų) ir asmeniniai horizontalūs ryšiai.

Vykstanti socialinė diferenciacija turėjo silpniau pažeisti turtingumu besiskiriančių grupių vertikalius ryšius, ir jie, net formuojantis valstybei, turėjo išlikti stipresni nei luominėje Vakarų Europos visuomenėje ar bizantiniu despotizmu grįstoje rytų krikščioniškoje visuomenėje. Skirtingų bendruomenių tarpusavio ir asmeniniai ryšiai su kitų kultūrų bendruomenėmis šiuo laikotarpiu toliau stiprėjo. Socialinės interakcijos bendruomenės viduje išliko panašios kaip ir antruoju laikotarpiu. Trečiuoju laikotarpiu pastebimas socialinių interakcijų tarp skirtingų bendruomenių intensyvėjimas ir valdančiojo elito „globalių“ socialinių interakcijų sustiprėjimas. Remiantis nusistovėjusiais teoriniais modeliais, šis laikotarpis gali būti įvardytas kaip „ankstyvosios valstybės“ laikotarpis.

Gauta 2013 08 30
Priimta 2013 11 26

Literatūra

- [1] ALEKSANDRAVIČIUS, Egidijus; KULAKAUSKAS, Antanas. Nuo amžių slenkščio. Naujausia Lietuvos XIX amžiaus istoriografija. *Darbai ir dienos*, 2001, t. 28, p. 7–31.
- [2] BERESNEVIČIUS, Gintaras. *Baltų religinės reformos*. Vilnius: Taura, 1995.
- [3] BRZOSTOWICZ, Michał; PRZYBYL, Maciej; SIKORSKI, Dariusz. *Archeologia versus historiam – historia versus archeologam*. Poznan: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2012.
- [4] BUMBLAUSKAS, Alfredas. *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius: R. Paknio I-kla, 2005.
- [5] BUMBLAUSKAS, Alfredas; ŠEPETYS, Nerijus. *Sovietinė Lietuvos istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*. Vilnius: Vilniaus universiteto I-kla, 1999.
- [6] CALHOUN, Craig. *Dictionary of the Social Sciences*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- [7] CARNEIRO, Robert L. The Chieftdom: Precursor of the State. *The Transition to Statehood in the New World*. New York: Cambridge University Press, 1981.
- [8] CASTELLS, Manuel. *Tinklaveikos visuomenės raida*. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2005.
- [9] COLEMAN, James S. Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 1988, Vol. 94, p. 95–120.
- [10] DUBONIS, Artūras. *Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto I-kla, 2005.
- [11] DUBONIS, Artūras; BARONAS, Darius; PERTRAUŠKAS, Rimvydas. Lietuvos istorija. T. III. *XIII a. – 1385 m. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*. Vilnius: Baltos lankos, 2011.
- [12] DURKHEIM, Emile. *De la division du travail social*. Paris, 1893.
- [13] Lietuvos istorija. T. I. *Akmens amžius ir ankstyvasis metalų laikotarpis*. Ats. red. A. Girininkas. Vilnius: Baltos lankos, 2005.
- [14] GRIGALAVIČIENĖ, Elena. *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, 1995.
- [15] GUDAVIČIUS, Edvardas. *Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*. Vilnius: Mokslas, 1991.
- [16] GUREVIČIUS, Aronas. *Viduramžių kultūros kategorijos*. Vilnius: Mintis, 1989.
- [17] HANIFAN, Judson L. The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1916, Vol. 67, p. 130–138.
- [18] JANKAUSKAS, Rimantas. Kai kurie Lietuvos praeities populiacijų biosocialinės diferenciacijos rodikliai. *Lietuvos archeologija*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1998, t. 15, p. 447–471.
- [19] JABLONSKIS, Konstantinas. *Istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1934.
- [20] JØRGENSEN, Lars. *Bækkegård and Glasergård. Two Cemeteries from the Late Iron Age on Bornholm*. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1990.

- [21] JOVAIŠA, Eugenijus. Baltų visuomenė ankstyvųjų viduramžių pradžioje (V–VI a.). *Istorija. Mokslo darbai*, 2006, t. 64, p. 7–68.
- [22] JOVAIŠA, Eugenijus. *Aisčiai. Kilmė*. Vilnius: Edukologija, 2012.
- [23] JURGINIS, Juozas. *Lietuvos valstiečių istorija nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo*. Vilnius: Mokslas, 1978.
- [24] KIAUPA, Zigmantas; KIAUPIENĖ, Jūratė; KUNCEVIČIUS, Albinas. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius: Mokslas, 1995.
- [25] KIAUPIENĖ, Jūratė; PETRAUSKAS, Rimvydas. Lietuvos istorija. T. IV. *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė*. Vilnius: Baltos lankos, 2009.
- [26] KULIKAUSKAS, Pranas; KULIKAUSKIENĖ, Regina; TAUTAVIČIUS, Adolfas. *Lietuvos archeologijos bruožai*. Vilnius: Mokslas, 1961.
- [27] KUNCEVIČIUS, Albinas; LAUŽIKAS, Rimvydas; RUTKAUSKAITĖ, Indrė; ŠMIGELSKAS, Ramūnas. *Radvily rūmai Dubingiuose*. Vilnius: Vilniaus universiteto I-kla, 2011.
- [28] KUNCEVIČIUS, Albinas; LAUŽIKAS, Rimvydas; AUGUSTINAVIČIUS, Renaldas; ŠMIGELSKAS, Ramūnas. Dubingių istorinė žemė – Rytų Lietuvos pilkapių kultūros ar lietuvių pilkapių teritorija? *Lituanistica*, 2012, t. 58, Nr. 1, p. 12–35.
- [29] KUNCEVIČIUS, Albinas; LAUŽIKAS, Rimvydas; AUGUSTINAVIČIUS, Renaldas; ŠMIGELSKAS, Ramūnas. Rytų Lietuvos teritorinis modelis I–XV a. *Lietuvos archeologija* [įteikta spaudai].
- [30] KURILA, Laurynas, Vytis. Socialinių santykių atspindžiai Rytų Lietuvos pilkapių degintinių kapų medžiagoje. *Archaeologia Lituana*, 2002, t. 3.
- [31] KURILA, Laurynas, Vytis. Vaiko statusas Rytų Lietuvoje geležies amžiuje. *Archaeologia Lituana*, 2007, t. 8.
- [32] KURILA, Laurynas, Vytis. *Socialinė organizacija Rytų Lietuvoje III–XII a. (laidojimo paminklų duomenimis)*. Daktaro disertacija (humanitariniai mokslai, istorija (05 H)). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2009.
- [33] KURILA, Laurynas, Vytis. Socialinis statusas ir lytis: geležies amžiaus Rytų Lietuvos socialinės organizacijos analizė. *Lietuvos archeologija*, 2009, t. 35.
- [34] LASINSKAS, Povilas. *Istorijos mokslas Vytauto Didžiojo universitete 1922–1940 metais*. Vilnius: Vaga, 2004.
- [35] LAUŽIKAS, Rimvydas. Dubingių mikroregiono ekonominės raidos specifika I a. – XVI a. viduryje. *Lietuvos istorijos studijos* [įteikta spaudai].
- [36] LEE, Daniel B. Ritual and the Social Meaning and Meaninglessness of Religion. *Soziale Welt* 2005, t. 5, p. 7–18.
- [37] LEMEŠKIN, Ilja. *Sovijaus sakmė ir 1262 metų chronografas* (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- [38] LOWMIANSKI, Henryk. *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI: zaludnienie w roku 1528*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1998.
- [39] MICHELBERTAS, Mykolas. *Senasis geležies amžius Lietuvoje. I–IV amžius*. Vilnius: Mokslas, 1986.
- [40] *National Monuments Record Thesauri*. [interaktyvus]. London: English Heritage, 1999–2013. Prieiga per internetą: <<http://thesaurus.english-heritage.org.uk>>.
- [41] Network. *Oxford Dictionary*. [interaktyvus]. Oxford: Oxford University Press, 2013. Prieiga per internetą: internetu: <<http://oxforddictionaries.com/definition/english/network?q=network>>.
- [42] NUMMELA, Ilkka. Regional Inequality. *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Lund: Nordic Academic Press, 2011, p. 335–375.

- [43] OGILVIE, Sheilagh. *Social Capital, Social Networks, and History*. [interaktyvus]. Cambridge: Faculty of Economics, University of Cambridge, 2000. Prieiga per internetą: <<http://www.econ.cam.ac.uk/faculty/ogilvie/social-capital-and-history.pdf>>.
- [44] OGILVIE, Sheilagh. *The Use and Abuse of Trust: Social Capital and its Deployment by Early Modern Guilds*. CESifo Working Papers, No. 1302. [interaktyvus]. Munich: Leibniz Institute for Economic Research at the University of Munich, 2004. Prieiga per internetą: <http://www.econstor.eu/bitstream/10419/18667/1/cesifo1_wp1302.pdf>.
- [45] OBERG, Kalervo. Types of Social Structure among the Lowland Tribes of South and Central America. *American Anthropologist*, 1955, Vol. 57, issue 3, p. 472–482.
- [46] PARSSINEN, Martti; SHAAN, Denise; RANZI, Alceu. Pre-Columbian Geometric Earthworks in the Upper Pur'us: A Complex Society in Western Amazonia. *Antiquity*, 2009, Vol. 83, p. 1084–1095.
- [47] PIETKIEWICZ, Krzysztof. Najstarszy inwentarz dobr radziwiłłowskich z 1528 r. *Lituanoslavica Posnaniensia*, 1985, t. 1, s. 175–186.
- [48] PRIGOGINE, Ilya. *Tikrumo pabaiga: laikas, chaosas ir nauji gamtos dėsniai*. Vilnius: Margi raštai, 2006.
- [49] PUTNAM, Robert D. *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- [50] RABIKAUSKAS, Paulius. *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*. Vilnius: Aidai, 2002.
- [51] RAGAUSKIENĖ, Raimonda; KARVELIS, Deimantas. *Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m.* Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto I-ka, 2009.
- [52] RENFREW, Colin; BAHN, Paul. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London: Thames and Hudson, 1991.
- [53] RIMANTIENĖ, Rimutė. *Akmens amžius Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, 1984.
- [54] RINGSTED, Nils. *Household Economy and Archaeology: Some Aspects of Theory and Applications*. Stockholm: University of Stockholm, 1992.
- [55] ROGERS, Everett M. *Diffusion of Innovations*. New York: Free Press, 2003.
- [56] RUMMEL, Rudolf J. *Understanding Conflict and War. The Conflict Helix*. Beverly Hills, California: Sage Publications, 1976.
- [57] Sakmė [Ant Šatrijos kalno Joninių naktį raganos renkasi]. BsTB 12 203-13. [interaktyvus]. Vilnius: Lituaniškosios paveldo informacinė sistema Aruodai, 2003–2013. Prieiga per internetą: <<http://www.aruodai.lt/paieska/objektas.php?Oid=4630>>.
- [58] SHEINKMAN, Jose A. Social Interactions. *Palgrave Dictionary of Economics*. [interaktyvus]. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008. Prieiga per internetą: <<http://www.princeton.edu/~joses/wp/socialinteractions.pdf>>.
- [59] SKYTTNER, Lars. *General Systems Theory. Problems, Perspectives, Practice*. London: World Scientific Pub Co Inc, 2005.
- [60] *Social Capital Assessment Tool*. [interaktyvus]. Washington: The World Bank Group, 2013. Prieiga per internetą: <<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTSOCIALDEVELOPMENT/EXTTOSIALCAPITAL/0,,contentMDK:20193049~menuPK:418220~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:401015,00.html>>.
- [61] Social Organization. *Merriam-Webster Dictionary*. [interaktyvus]. Springfield: Merriam-Webster, Incorporated, 2013. Prieiga per internetą: <<http://www.merriam-webster.com/dictionary/social%20organization>>
- [62] ŠMIGELSKAS, Ramūnas. *Jutonių pilkapyno 2012 metų archeologinių tyrimų ataskaita*. Vilnius: Kultūros paveldo akademija, 2013. [rankraštis]

- [63] TAUTAVIČIUS, Adolfas. *Vidurinysis geležies amžius Lietuvoje (V–IX a.)*. Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pils“, 1996.
- [64] VAITKEVIČIENĖ, Daiva; VAITKEVIČIUS, Vyktintas. XIII a. Lietuvos valstybinės religijos bruožai. *Lietuvos archeologija*, 2001, t. 21, p. 311–334.
- [65] VAITKEVIČIUS, Bronius. *Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų*. Vilnius: Mokslas, 1986.
- [66] VAITKEVIČIUS, Vyktintas. *Senosios Lietuvos šventvietės. Aukštaitija*. Vilnius: Diemedis, 2006.
- [67] VAITKEVIČIUS, Vyktintas. Santakos pilkapiai (Vilniaus r.). *Lietuvos archeologija*, 2007, t. 30, p. 181–212.
- [68] VAITKEVIČIUS, Vyktintas. Bajorų kapinynas. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2008 metais*. Vilnius: Kultūros paveldo departamentas, 2009, p. 134–140.
- [69] VANGELISTI, Anita L.; PERLMAN, Daniel. *The Cambridge Handbook of Personal Relationships*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- [70] VĖLIUS, Norbertas. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. T. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1996.
- [71] Visuomenė. *Lietuvių kalbos žodynas*. [interaktyvus]. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008. Prieiga per internetą: <<http://www.lkz.lt/startas.htm>>.
- [72] VOBOLVIČIUS, Vincentas. Statistinė duomenų analizė. [interaktyvus]. Kaunas: KTU Politikos ir viešojo administravimo institutas, 2013. Prieiga per internetą: <http://www.lidata.eu/index.php?file=files/mokymai/sda/sda.html&course_file=sda_I_1.3.html>.
- [73] WARRICK, Gary. *A Population History of the Huron-Petun, A. D. 500–1650*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- [74] ЙОНАЙТИС, Ритис. Новейшие раскопки на территории „CIVITAS RUTENICA“ в Вильнюсе: предворительный анализ результатов. *Археология и история Пскова и Псковской земли*. Псков, 2008.
- [75] КРАСНОВ, Юрий Алексеевич. *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе восточной Европы: 11 тысячелетие до н. э. – первая половина 1 тысячелетия н.э.* Москва: Наука, 1971.
- [76] *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба*. Санкт-Петербург, 1861.
- [77] МЕДВЕДЕВ, Александр Михайлович. *Верхнее понеманье в железном веке и раннем средневековье*. Минск: Беларуская навука, 2011.
- [78] ОКШОТТ, Эварт. *Оружие и воинские доспехи Европы. С древних времен до конца Средневековья*. Москва: Центрполиграф, 2009.
- [79] ПАШУТО, Владимир Терёньевич. *Образование Литовского государства*. Москва: Издательство АН СССР, 1959.
- [80] СЕДОВ, Валентин Васильевич. *Древнерусская народность*. Москва: Языки русской культуры, 1999.
- [81] СМИРНОВА, Ольга Всеволодовна; ТУРУБАНОВА, Светлана Афанасьевна. *Формирование и развитие восточноевропейских широколиственных лесов в голоцене. Вопросы экологии и охраны природы*. [interaktyvus]. Самара: Самарский университет, 2003. Prieiga per internetą: <<http://paleobase.narod.ru/samara.html>>.

RIMVYDAS LAUŽIKAS

Development of social organization in Dubingiai microregion in the 1st – the middle of the 16th century: A theoretical model

Summary

The article presents the results of social organization change. Based on I. Prigogine's systems theory and theories of social capital, a general theoretical model of the social organization process in the society of the Grand Duchy of Lithuania and a model of social development in the community of a specific microregion of Dubingiai during the period from the beginning of local iron ore extraction (Early Iron Age) to the Wallach reform in the middle of the 16th century is substantiated.

Based on the point of view that the population size is one of the most important social system parameters, the number of residents (population size) was chosen as the benchmark of the social development process modelled in the article, and the increase of population was acknowledged to be a stimulating force of the process of social organization development. During the periods of sustainable evolution, the increase of population induced the changes in farming and introduction of innovations what, in case of Lithuania, increased the significance of arable farming in the general structure of farming, slackened the processes of land degradation and reduced the mobility of communities. Such economic changes induced social changes what, as a final result, had to cause 'demographic jump', which stimulated the recurrence of the modelled cycle in a qualitatively higher level (spiral) as the population was evenly increasing again. The social organization development of the Dubingiai microregion is modelled on the grounds of economic development by singling out at least three chronological periods in the 1st–16th centuries: the first – slash-and-burn agriculture, the second – arable, fallow agricultures and agriculture based on two-field crop rotation, and the third – arable agriculture and agriculture based on three-field crop rotation.

The structure of farming activity that prevailed in the Dubingiai microregion during the first period (1st–2nd/4th centuries) encouraged all the community members to act together, communities were small, quite mobile and scattered over expansive areas, social differentiation of different community members (group) was not strong, and the opportunities for survival of a single individual or small family separately from the community were poor. Due to common activities and a relatively small number of community members (around 20–30 persons), personal relationships inside the community had to be very strong, and due to long distances between the communities, personal relationships outside the communities had to be decentralized and weak. Due to poor social differentiation, personal relationships were all horizontal (not hierarchic). Social interactions inside the communities were horizontal too. They had to be the strongest in the personal level because the small family (as a group of persons) was not an influential social unit yet. Social interactions between different communities had also to be horizontal. They were weak, of ritual (common festivals, marital relationships, etc.) or economical (exchange of resources) nature. Social interactions with geographically remote communities (people from other cultures) were of accidental nature. Adhering to the settled theoretical models this period may be named as a period of "segmented society".

The economic life that changed during the second period (2nd–4th/11th–13th centuries) established conditions under which a monogamic family as an independent economic and social unit emerged, the quantity of production for sale increased and the presumptions for individual private land ownership appeared. This allowed the family (extended family) becoming a fundamental corporate lattice of the society, the basic unit of social capital creation that communicates with other families via family-based personal relationships and social interactions based on these relationships. Due to these processes, basically horizontal social structure had to change, graphically acquiring the shape of an irregular paraboloid. On the one hand, the interrelationship of a small family and the relationship of family members with other community members had to become hierarchic. On the other hand, a part of horizontal personal relationships inside the community had to become vertical during this period because the processes of social differentiation were going on and the chiefdom was forming inside the communities. Despite social differentiation of the society, communication of higher and lower social strata had maintained most of direct personal relationships and direct, even very individual, interactions. Relationships between different communities had to become stronger. During this period, in military campaigns, wedding networks, trade relations the formation of constant personal relationships with the members of remote communities (of other culture) had to start. Social interactions were varying together with social relations. Adhering to the settled theoretical models this period may be named as a period of “chiefdom”.

During the third period (11th–13th/16th centuries), the processes of proprietary differentiation and, on the grounds of it, social differentiation were further going on, the medieval feudal society of the Grand Duchy of Lithuania was forming. But unlike the feudalization processes in Christian Western Europe, the social structure grounded on explicit, legally defined corporate groups did not emerge in the space of the state of the Grand Duchy of Lithuania under formation and the family / extended family became a fundamental corporate unit. Inside the community, relationships of groups (families) and personal horizontal relationships had to be the most important. The ongoing social differentiation had to less disturb vertical relationships of groups of different richness and they, even in the state under formation, had to remain stronger than they were in the estates society of the Western Europe or in the Eastern Christian society grounded on Byzantine despotism. Interrelationships of different communities and personal relationships with the communities of other cultures had to continue developing during this period. Social interactions inside the community had to remain similar to those that existed during the second period. In the third period, the intensification of social interactions between different communities and strengthening of “global” social interactions of the ruling elite are mostly observable. Adhering to the settled theoretical models this period may be named as a period of “the early state”.

The formation of the Grand Duchy of Lithuania as a medieval society of the Western European type lasted until the end of the 15th – middle of the 16th century – time when Western and Central Europe left the Middle Ages and entered the Renaissance. Only during the years of Wallach reform the serfdom was finally established, in the 16th century the network of catholic parishes encompassing the whole former pagan part of Lithuania was formed, written codes of laws appeared, college and university were established, administrative-territorial reform that formed topographically solid administrative-territorial units of the Grand Duchy of Lithuania was performed.

Key words: Dubingiai microregion, the Grand Duchy of Lithuania, social organization, social capital, social interactions, social development, the model of process